

HENK OLY

Het Carré

een verhaal dat vijf eeuwen omvat met het Sint Anthony Gasthuis aan het begin en slot

HENK OLY

Het Carré

een verhaal dat vijf eeuwen omvat met het Sint Anthony Gasthuis aan het begin en slot

HENK OLY

Het Carré

een verhaal dat vijf eeuwen omvat met
het Sint Anthony Gasthuis aan het begin en slot

INHOUD

Voorwoord 5

Inleiding 7

De voorgeschiedenis 8

Planontwikkeling 24

Monumentale aspecten 26

De restauratie in zeer kort bestek 30

De geschiedenis van de afzonderlijke panden 36

De tuin 80

VOORWOORD

Het Sint Anthony Gasthuis heeft een lange historie in de stad Leeuwarden. Al meer dan 600 jaar heeft het zich ingespannen om te voorzien in passende huisvesting voor ouderen. In het begin van de jaren tien van deze eeuw bleek dat het voor het passend houden van de huisvesting nodig was om het Gasthuis te renoveren en van uitbreidende nieuwbouw te voorzien. Het Sint Anthoon voelt zich zeer verbonden met de stad Leeuwarden en zag het dan ook als zijn verantwoordelijkheid om naast deze renovatie en nieuwbouw ook de panden, die het in de loop der jaren in

de Grote Kerkstraat en de Pijlsteeg had aangekocht en die inmiddels een aansluitend vierkant (“Carré”) vormden, op zo’n manier te renoveren dat het straatbeeld van de Grote Kerkstraat zijn historische glans terug zou krijgen. Dat is, menen wij, goed gelukt.

Naast deze concrete en dagelijks zichtbare bijdrage aan het stadsschoon hecht het bestuur ook aan het documenteren en in kaart brengen van de historische aspecten van al zijn panden. De renovatie was een goede aanleiding om aan Henk Oly, die zijn sporen op dit terrein meer dan

verdiend heeft, te vragen deze taak op zich te nemen. Tot genoegen van het bestuur heeft de heer Oly zich graag van deze taak willen kwijten. Het aantrekkelijke resultaat daarvan ligt nu voor u. Wij wensen u veel leesplezier!

Mr. J.D.S.L. Bosch
president-voogd

INLEIDING

Al vanaf de late middeleeuwen bezit het Sint Anthony Gasthuis delen van het Carré, het gebied tussen het Perkswaltje, de Pijlsteeg, de Grote Kerkstraat en de Wijde Gasthuissteeg. Toen het Gasthuis in de vroege eenentwintigste eeuw alle panden van dit bouwblok in eigendom had gekregen, zette het een ingrijpende revitalisering ervan in gang. Die kon, na een zorgvuldige voorbereiding in de tweede helft van 2013 beginnen. De nieuwe huurders konden in de loop van 2015 hun huis betrekken. Dit boek beschrijft de historie van de zuidelijke helft van het gebied. Die geschiedenis omvat vele eeuwen, maar de nadruk in dit

verhaal ligt op het jongste verleden en met name op de restauratie van de woningen aan de Grote Kerkstraat en de Pijlsteeg. Bij de rehabilitatie gingen noodzakelijkerwijs zaken verloren. Andere kregen een nieuwe invulling die – hoe paradoxaal dat ook moge klinken – het historisch karakter van het gebied beter dan voorheen zichtbaar maakt. Met die restauratie en herbestemming heeft het Sint Anthony Gasthuis het Carré in ere hersteld.

VOORGESCHIEDENIS

Deze afbeelding van Sint Anthonius uit 1565 toont de heilige in de woestijn met bel en varken.

In de zomer van 1531 reisde de weduwe van een zekere *meister Lambert* vanuit Steenwijk naar Leeuwarden waar haar vroegere echtgenoot rector van de *scole* was geweest. De overeenkomst die zij op dinsdag 18 juli sloot met de voogden van het Sint Anthony Gasthuis was zo belangrijk dat een Leeuwarder burgemeester als getuige optrad bij het tekenen ervan. Bij die regeling droeg de weduwe aan het Gasthuis een bouwwerk over dat haar overleden man naast de *scole* had laten oprichten. In ruil kreeg ze twee eenkamerwoningen in de buurt van die school en een vat boter van de beste kwaliteit. Hoewel het stuk niet

vermeldt waar deze gebouwen stonden, blijkt uit jongere documenten dat dit aan de Grote Kerkstraat was, tussen de Pijlsteeg en de Wijde Gasthuissteeg. De oorkonde waarin deze overeenkomst vastgelegd werd, is het oudste document waarvan vaststaat dat het betrekking heeft op het Carré. Daarmee staat het Gasthuis niet alleen aan het eind, maar ook aan het begin van dit verhaal.

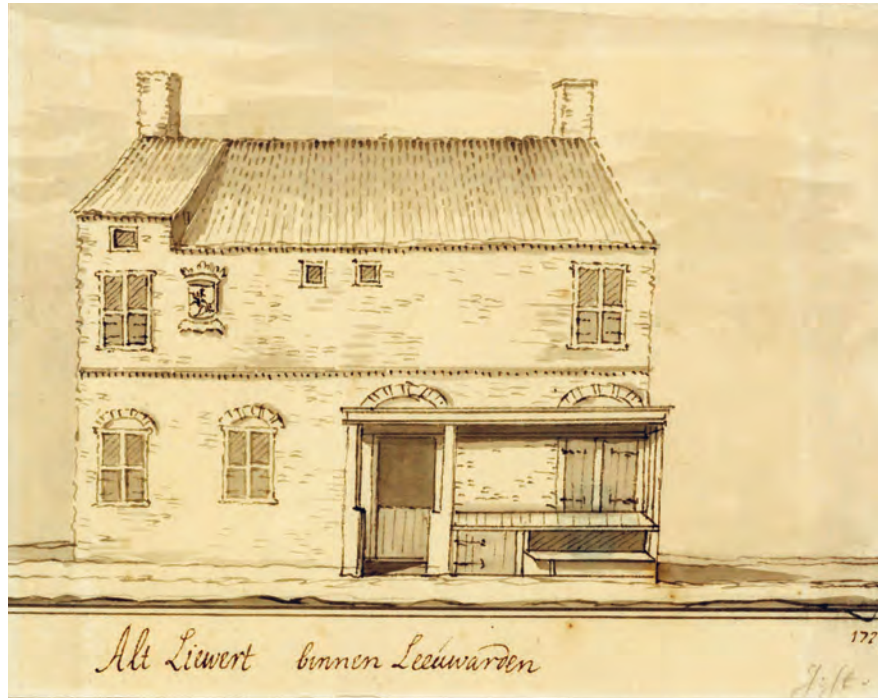
Toen het Gasthuis en de weduwe van meester Lambert deze ruil aangingen, was de plaats waar hun bezit stond al vele eeuwen bewoond. Hun eigendom lag op de flank van een terp die rond 750 was opgeworpen, een bewoningskern die zich met twee andere terpen tot Leeuwarden ontwikkelde. Dat was al voor 1300 een stad geworden met een eigen bestuur en rechtspraak. De plaats waar de *scole* zou verrijzen lag in het noordwesten ervan, in de periferie van de nederzetting. Toch moet dit gebied al vroeg stedelijke bebouwing hebben gekend, want de eerste stadsgracht werd er omheen gelegd. Het latere Carré werd, zoals deze *artist*

impression van het veertiende-eeuwse Leeuwarden laat zien, begrensd door twee belangrijke wegen. De Pijlsteeg in het oosten sloot de stad over land aan op noordelijk Friesland, terwijl de Grote Kerkstraat in het zuiden de stad verbond met Oldehove. Daar stond de Sint-Vitus, de parochiekerk voor vrijwel heel Leeuwarden en het belangrijkste religieuze centrum voor de wijde omgeving.

Leeuwarden.

Na de aanleg van de tweede stadsgracht kort voor 1500, verloor de Pijlsteeg haar verkeersfunctie en richtte men de voornaamste bebouwing van het Carré op de Grote Kerkstraat. Dat deze weg als een van de eerste van Leeuwarden verhard werd, wijst op het belang ervan.

Het Carré is al te zien op deze kaart van Jacob van Deventer uit c. 1560, hoewel de bebouwing daarop zeer globaal is weergegeven. De Grote Kerkstraat, het Perkswaltje langs de oude stadsgracht, de Wijde Gasthuissteeg en de Pijlsteeg zijn duidelijk te herkennen. Dat geldt ook voor de, slechts iets meer dan een meter brede,

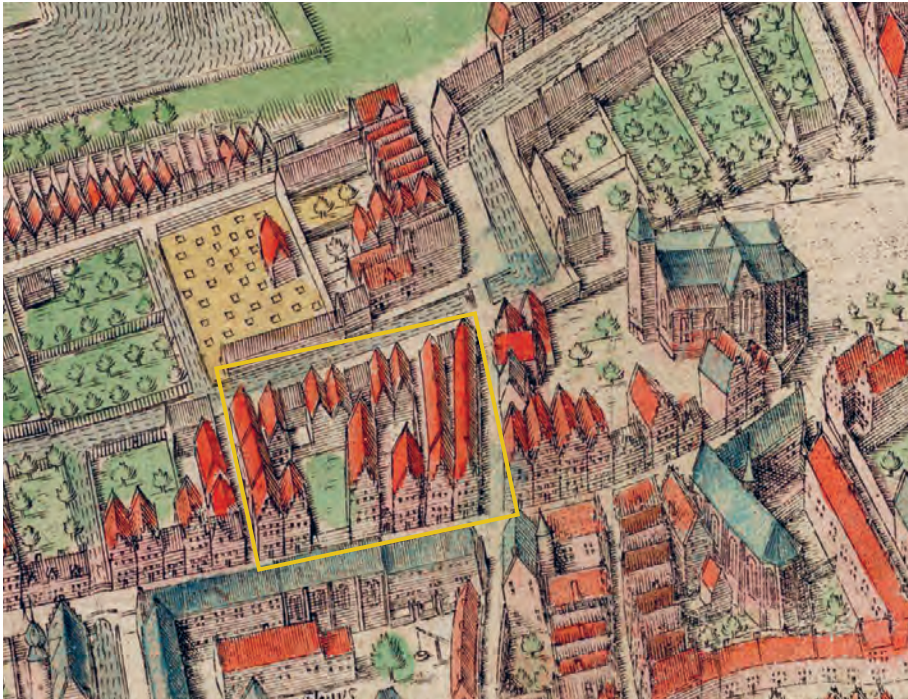
Nauwe Gasthuissteeg en de inmiddels verdwenen dwarssteeg die de Kromme Elleboogsteeg of Tipelsteeg werd genoemd. Het Gasthuis bezat al in de tijd dat deze kaart tot stand kwam, hier verschillende huisjes die verhuurd werden, soms mochten minvermogenden er om *goedeswillen* wonen, dat wil zeggen gratis.

In de Leeuwarder geschiedschrijving neemt het huis westelijk van de Wijde Gasthuissteeg een bijzondere plaats in. Verschillende zestiende-eeuwse bronnen vermelden er een oude stins. De precieze ligging ervan is niet zeker, maar stadshistoricus Eekhoff heeft het gebouw in verband gebracht met het huis met de gevelsteen *Aed Levwerd*, het huidige Grote Kerkstraat 43.

De afbeelding op die gevelsteen kan gezien worden als een illustratie bij een hypothese van de historicus Andreas Cornelius uit het derde kwart van de zestiende eeuw over het ontstaan van Leeuwarden. In zijn veelgelezen en gezaghebbende *Croniicke*

ende waarachtige beschryvinghe van Vrieslant opperde hij de mogelijkheid dat de stad haar naam ontleende aan een *oudt huys 't welck Leuwerda stins ende Leuwenburch genaemt was*. Hoewel Andreas Cornelius niet aangaf waar dat kasteeltje gestaan zou hebben kon een toen nog bestaande, zij het inmiddels bouwvallige stins de behoefte van tijdgenoten bevredigen om de *Leuwenburch* te lokaliseren: ten westen van de Wijde Gasthuissteeg. Extra plezierig was dat de naam Leeuwarden in verband gebracht kon worden met een kasteel, wat de glorierijke oorsprong van de stad vergrootte.

Georg Schenck van Toutenburg (1480-1540), een Duits edelman, werd in 1521 stadhouder van Friesland. Dit portret uit c. 1540 wordt toegeschreven aan Ernst Roelofs. Maler.

Op deze uitsnede van de vogelvluchtk kaart die Johannes Sems en Pieter Bast in 1603 publiceerden, zijn individuele panden weer-gegeven, zij het meestal enigszins schema-tisch. Aan de Pijlsteeg is een serie eenkamer-woningen onder een doorlopend dak getekend en tussen de Wijde Gasthuissteeg en de Pijlsteeg zijn zes huizen afgebeeld. Ter plaatse van het huidige nummer 49 ligt een niet bebouwd perceel dat van de straat is afgescheiden door een schutting of muur. Ernaast, op de plaats van 51 en 53, staat een gebouw dat ongeveer twee keer zo diep is als de andere panden. Het heeft geen

ingang aan de straat, maar aan de oostzijde loopt een steeg die toegankelijk is via een poortje. Kennelijk bevond de entree van het bouwwerk zich in die steeg. Omdat op die manier de ganglengte beperkt kon blijven, was een efficiënt gebruik van een dergelijk diep pand mogelijk. Een voorganger van dit gebouw zal oorspronkelijk de belangrijkste constructie binnen het blok zijn geweest en het is waarschijnlijk dat daar van is uitgegaan bij de inrichting van de rest van het gebied. De kavel westelijk van het gebouw bleef on-bebouwd omdat het vensters aan die zijde had; de steeg aan de oostzijde maakte ook aan die kant ramen mogelijk.

Het diepe gebouw midden tussen de Pijlsteeg en de Wijde Gasthuissteeg was de *scole* waarvan *meister Lambert* directeur was geweest. Een dergelijke *scole* was een opleidingsinstituut dat jongens uit de hogere kringen voorbereidde op een academische studie, op het vervullen van een religieus ambt of het uitoefenen van een bestuurlijke functie. Een dergelijke opleiding noemt men nu, naar de taal waarin les werd gegeven, een Latijnse school. Waarschijnlijk was het deze *meister Lambert* die Schenk van Toutenburg, de stadhouder van keizer Karel V, bedoelde toen hij op 31 mei 1525 bekend liet maken dat hij *eenen*

seer geleerden, wijsen ende experten man ge-consenteerd had (toestemming had gegeven) *hier te Lewerden eene particuliere Schoele op te richten*. Aan zo'n school was dringend behoefte sinds Leeuwarden in 1504 hoofdstad van het gewest was geworden en de nieuwe, vaak buitenlandse, bestuursambtenaren een passende opleiding voor hun kinderen wensten. Onbekend is of Lambert les gaf in een al bestaand pand of dat er een nieuw bouwwerk voor werd opgetrokken; dat hier in het eerste kwart van de zestiende eeuw een nieuw gebouw tot stand kwam is echter vrijwel zeker, zoals verderop blijkt.

Edo Neuhusius (1581-1638) sprak in 1607 zijn inaugurele rede uit als rector van de bloeiende Latijnse school aan de Grote Kerkstraat. Hij publiceerde onder meer een lofrede op Leeuwarden: "Salve inclyta Leowardia"

Rond het midden van de zestiende eeuw werd de school een stedelijk instituut: het stadsbestuur stelde het schoolreglement vast, zorgde voor het onderhoud van het gebouw, betaalde de docenten en hield toezicht.

In de jaren 1619-1620 ontwikkelde het Leeuwarder stadsbestuur plannen voor een ander onderkomen voor de Latijnse school. De realisatie liet nog enkele jaren op zich wachten, maar in 1624 kon een verbouwd gedeelte van het vroegere begijnhof op de hoek van de Bollemanssteeg en de Bagijnestraat feestelijk als school in gebruik

worden genomen. Het oude schoolgebouw werd kort daarna gesloopt en het vrijgekomen gebied in drie bouwterreinen verkaveld.

Vanaf de zestiende eeuw groeide de Leeuwarder bevolking sterk: bedroeg het inwonertal binnen de omwalling in 1500 nog zo'n 4.000, in 1600 was dat met 11.000 al bijna verdrievoudigd en in 1870 bereikte het zijn maximum met een kleine 17.000. Met de bevolkingsgroei nam uiteraard de behoefte aan woonruimte toe en omdat de stad niet werd uitgebreid en het stadsbestuur bouwen buiten de wallen ontmoedigde, was *inbreiden* noodzakelijk. De infrastructuur binnen de wallen lag goeddeels vast. Aan de belangrijke straten en grachten was enkel ruimte voor duurdere woningen en goedkope woonruimte kon alleen binnen de door die huizen omsloten bouwblokken gerealiseerd worden. Tussen het Perkswal-tje en de Grote Kerkstraat verrezen dan ook al vroeg grote aantallen eenvoudige woninkjes aan smalle stegen. Uit de plattegronden op de vorige bladzijden valt af te lezen dat het gebied tussen het Perkswal-tje en de Grote Kerkstraat in de tweede helft van de zestiende eeuw al dicht bebouwd was. Die bebouwing zou zich in de volgende eeuwen alleen maar verder verdichten.

Deze uitsnede van de kadastrale kaart van 1832 laat die uiterst geconcentreerde bebouwing duidelijk zien: op ruim 2500m² staan maar liefst 50 gebouwen en gebouwtjes. Alleen aan de Grote Kerkstraat zijn dat huizen, aan de verschillende stegen

daarachter en aan het Perkswaltje vormen tientallen eenkamerwoningen letterlijk een achterbuurt. Deze huisjes, die men *camers* noemde, golden tot diep in de negentiende eeuw als volwaardige woningen. Ook de naam *steeg* had toen nog niet de ongunstige gevoelswaarde die dat woord nu heeft, maar de neutrale betekenis van smal straatje.

Dergelijke woningen waren één bouwlaag hoog met daarboven een zolder. De begane grond omvatte meestal een portaaltje met een ladder naar de zolder en een kamer. Die kamer had een stookplaats en een of meer bedsteden. De breedte en diepte van deze *camers* varieerde tussen vijf en zeven meter, maar sommige waren veel kleiner. Zo woonde Grietje Pieters in 1832 aan de Nauwe Gasthuissteeg op nr. 165 in een huisje van 12m², dat van Pieter van der Broek aan de Wijde Gasthuissteeg (nr. 194) was met 15m² iets groter. Vrijwel altijd werden *camers* in serie gebouwd met gemeenschappelijke tussenmuren. Een nok evenwijdig aan de straat maakte goten aan de voor- en achterzijde mogelijk en krimpgoten overbodig. Op die manier kon de beperkt beschikbare bouwgrond optimaal worden benut. Bijna altijd waren deze woningen bedoeld als speculatieobjecten of beleggingspanden, slechts een kleine minderheid van de bewoners was ook eigenaar.

De woonomstandigheden in de smalle stegen waren erbarmelijk, zeker naar onze huidige maatstaven gerekend. De vochtige *camers* waren zelfs overdag in het halfduister gehuld, sanitair, stromend water en riolering ontbraken veelal, in sommige stond op het zoldertje een privaatton. Niet alleen in de – meestal slecht onderhouden – huisjes, maar ook in de woonomgeving heersten uiterst onhygiënische toestanden. Huishoudelijk afvalwater en urine liep door een open goot en zorgde voor een ondraaglijke stank, rottend afval en ander vuilnis trok ongedierte als vliegen en ratten aan. Epidemieën eisten er vele slachtoffers. Van de stegen binnen het bouwblok zijn geen afbeeldingen bekend, maar deze foto van een steeg uit 1911 geeft een goed beeld van dergelijke straatjes. Deze droeg de veelzeggende naam De Modder en lag iets oostelijk van het Carré.

De invoering van de Woningwet in 1902 leidde er toe dat de *camers* weliswaar onbewoonbaar werden verklaard, maar door het schrijnende tekort aan goede huisvesting bleven ze nog lang bewoond.

In het eerste huis links, dat enkel een deur en een raam omvat, werd Gerrit Benner geboren, de bouwheer van het huidige Pijlsteeg 3.

Aan de zuidzijde van de Grote Kerkstraat, tegenover het Carré, werd in de late middeleeuwen het Sint Anthony Gasthuis gesticht. Het was bestemd voor reizigers, zieken en gebrekkigen en voor zogeheten proveniers, mensen die er op bepaalde voorwaarden werden opgenomen om er voor de rest van hun leven verzorgd te worden.

In de negentiende eeuw omvatte het gasthuiscomplex allerlei huisjes en huizen, een verbouwde voormalige kapel, een mannen- en een vrouwenslaapzaal, een eetzaal en een keuken. Het geheel, dat werd begrensd door de Beijerstraat, Grote Kerkstraat, Sint Anthonystraat en het Stadhoudelijk Hof aan het Hofplein, was toen uitgegroeid tot één grote doolhof.

Op de schets van Gardinier Visscher uit het eind van de achttiende eeuw is de gevelwand van het gasthuis aan de Grote Kerkstraat afgebeeld. Het iets hogere gebouw in het midden, tussen de lantaarns, is de voormalige kapel. Deze stond ter hoogte van de huidige nummers 47 tot en met 53. Er waren toen twaalf kamertjes in gebouwd.

Martin tekende in de jaren 1870 de binnenkant van het complex.

De binnenkant van het complex zoals Albert Martin dat in 1870 tekende, kort voor de afbraak.

Tegen 1850 was alle ruimte voor het vergroten van het gasthuiscomplex aan de zuidkant van de Grote Kerkstraat uitgeput. Verdere uitbreiding zou elders gerealiseerd moeten worden.

Het Gasthuis was daarom vanaf de jaren 1830 begonnen met het kopen van huizen en grond aan het Perkswaltje en de stegen zuidelijk daarvan. Dat proces kwam in een stroomversnelling toen enkele decennia later ten noorden van het Perkswaltje naar een ontwerp van Frederik Stoett het Nieuw Sint Anthony Gasthuis was gerealiseerd. Om op termijn ruimte te hebben voor verdere uitbreidingen kocht het Gasthuis in de loop van de negentiende en twintigste eeuw geleidelijk grond, huizen en *camers* in het bouwblok tussen de Pijlsteeg en Wijde Gasthuissteeg. Toen het in december 2011 Grote Kerkstraat 57 verwierf, was het complete Carré in handen van het Sint Anthon.

Een eerste uitbreiding van het gasthuis aan de noordkant van de – ter plaatse inmiddels gedempte – voormalige stadsgracht was de bouw in 1868 van een weeshuis voor kinderen die te jong waren om in het Old Burger Weeshuis of in het Stadsweeshuis te worden opgenomen. Het kwam oostelijk van een straatje dat in 1845 de Digte Gasthuissteeg werd genoemd en kreeg de vorm van een eenvoudig herenhuis. In 1913 werd de bestemming veranderd in gasthuis-ziekenhuis.

Aan het eind van de negentiende eeuw liet het Gasthuis de woninkjes aan het Perkswaltje westelijk van de Digte Gasthuissteeg vervangen door twee panden in neo-renaïssancestijl, in 1917 werd dit blokje aangevuld met een hoekpand in dezelfde bouwstijl. Huisarchitect W.C. de Groot was verantwoordelijk voor het ontwerp van dit blokje dat een architectonische eenheid vormt, maar waarin elk afzonderlijk huis toch een eigen karakter bezit. De woningen waren bestemd voor het vaste gasthuispersoneel. Bij die bouw verdween het noordelijk deel van de Kromme Elleboogsteeg en werd de Nauwe Gasthuissteeg afgesloten.

Het Gasthuis breidde het ziekenhuis in 1928 fors uit. Een zevental *camers* maakten plaats voor een gebouw van twee verdiepingen eveneens naar een ontwerp van W.C. de Groot. Aan de Pijlsteeg kwam een tuin die met een hek werd afgesloten. In 1937 volgde nóg een ingreep in het bouwblok: er kwam een ketelhuis tot stand van waaruit alle gasthuisgebouwen aan en bij het Perkswaltje worden verwarmd. Het verrees aan de Wijde Gasthuissteeg op het achterste deel van de erven van Grote Kerkstraat 45, 47 en 49. Deze waren inmiddels ook in het bezit van het Gasthuis gekomen. Voor de bouw moest een deel van een pand achter nr. 49 verdwijnen.

Vanaf de late negentiende eeuw verloor het oostelijke deel van de Grote Kerkstraat geleidelijk haar functie als woonstraat voor de middenklasse, een proces dat zich na de Tweede Wereldoorlog versterkt voortzette. In de jaren 1950 werd een in oorsprong zestiende-eeuwse *camer* achter nummer 57 ingericht tot laboratorium en vanaf 1970 kregen Grote Kerkstraat 51, 53 en 55 een andere bestemming en werd het terrein achter die huizen grotendeels volgebouwd. De winkels die er werden uitgebaat sloten hun deuren. Verschillende panden stonden langdurig leeg, verloedering dreigde.

Vooraf de panden aan de westzijde van het Carré waren er slecht aan toe. Grote Kerkstraat 49 verkeerde in 2013 in een toestand die alleen maar als desolaat gekarakteriseerd kan worden.

In het begin van de jaren 1970 verplaatsten Nanny Westenberg en haar echtgenoot Fred ter Elst hun sauna van het Pilotenespel naar de Grote Kerkstraat 53. Het was de eerste openbare sauna in Nederland die gemeenschappelijk bezoek van mannen en vrouwen toestond.

Van nr. 53 werd de gehele begane grond opnieuw ingericht. Later gebeurde dat ook met het linker en rechter buurpand die aan de sauna werden toegevoegd. De zijmuren werden doorgebroken om de verschillende ruimtes met elkaar te verbinden. Plafonds werden verlaagd,

voorzetwanden geplaatst, muurtjes van Friese geeltjes gemetseld, vloeren met plavuizen belegd. Ook het hoekpand en Pijlsteeg 3 kwamen na verloop van tijd in gebruik bij de sauna. Het terrein achter de huizen werd vrijwel volledig volgebouwd.

Behalve de eigenlijke sauna, omvatte het complex kleine en grotere baden en lounge-ruimtes. Als onderdeel van een saunaronde konden bezoekers buiten een luchtbad nemen en koud douchen.

In de laatste decennia van de vorige eeuw trok de sauna veel bezoekers, op sommige avonden zelfs een kleine honderd. Na de eeuwwisseling liep het aantal gasten echter sterk terug, enerzijds door het gebrek aan parkeerruimte in de directe omgeving, anderzijds door de concurrentie met sauna's op het platteland die over een groter buitenterrein beschikten. Een poging van de familie om het tij te keren samen met ondernemer Henny van der Most, die als bedrijvendokter optrad in een tv-programma, had geen resultaat. Een al langer bestaand conflict met de overheid over de waterkwaliteit van

verschillende baden, leidde uiteindelijk tot het faillissement van de onderneming. In december 2011 was de sauna voor het laatst open.

PLANONTWIKKELING

In de jaren tachtig van de vorige eeuw vonden ingrijpende veranderingen plaats in het doel, de taak en de plaats van het Sint Anthony Gasthuis in de Leeuwarder samenleving. Als gevolg van maatschappelijke ontwikkelingen ging de instelling zich beperken tot het exploiteren van woon-eenheden voor senioren die geen of weinig zorg nodig hebben. Het oude gasthuis aan de zuidkant van de Grote Kerkstraat werd afgestoten, het nieuwe aan het Perkswaltje en Schoenmakersperk gerenoveerd.

Nog geen dertig jaar later moest het Sint Anthoon-bestuur echter opnieuw plan-

nen ontwikkelen voor de aanpassing van het gasthuis aan de inmiddels veranderde wooneisen. Inmiddels had het alle panden aan de Grote Kerkstraat en Pijlsteeg verworven die deel uitmaakten van het Carré. Verschillende daarvan verkeerden in een erg slechte staat. De locatie is echter ideaal voor de doelgroep van het Sint Anthoon: buiten de drukte van het winkelcentrum en uitgaansgebied, maar met alle voorzieningen op loopafstand en de Prinsentuin om de hoek. Het stichtingsbestuur wilde er levensloopbestendige woningen realiseren, woningen waar een huurder zelfstandig zou kunnen blijven wonen eventueel met een

beperkte hulpvraag. De bewoners zouden gebruik kunnen maken van de voorzieningen en diensten die het gasthuiscomplex biedt.

Dit betekende voor het Sint Anthoon een belangrijke innovatie waarbij het de huisvesting van senioren opnieuw moderniseerde. Bood het bestaande gasthuis appartementen binnen een institutionele context, aan de Grote Kerkstraat en Pijlsteeg werden individuele, zelfstandige huizen gerenoveerd. De monumentale waarde van de diverse huizen en het beschermd stadsgezicht moest uiteraard worden gerespecteerd.

De vernieuwing van het Carré werd een onderdeel van een veel omvangrijker project waarvan ook de renovatie van het gasthuis en nieuwbouw op de hoek van het Schoenmakersperk en de Groeneweg deel uitmaakte. Het Nieuw Sint Anthoon en het Carré werden bovendien tot een geheel gesmeed door de tuin van het gasthuis en het Perkswaltje te integreren en aan te laten sluiten op de nieuwe binnentuin van het Carré. Zo ontstond een groene long, begrensd door de monumentale bebouwing van de Grote Kerkstraat, het Schoenmakersperk en de Groeneweg.

Het vrijmaken van het terrein achter de huizen was een essentieel onderdeel van de herinrichting van het gebied. Hier moest een gemeenschappelijke binnentuin worden gerealiseerd. Hier is een plan voor de inrichting daarvan weergegeven.

Voor het Carré had het Gasthuis hiervoor plannen ontwikkeld met Adema Architecten uit Dokkum, waarvoor Siebe van Seijen als projectarchitect optrad. Dit architectenbureau zou ook de bouwbegeleiding gaan verzorgen.

Voor de tuin tekende de vaste tuinontwerper van het Gasthuis Nico Kloppenborg uit Mantgum.

Toen het bestuur in februari 2013 deze plannen – die nog niet in detail waren uitgewerkt – presenteerde, reageerden bewoners, personeel, omwonenden en gemeenteraad positief.

MONUMENTALE ASPECTEN

Van de te renoveren gebouwen waren door het rijk vijf en was door de gemeente een aangewezen als beschermd monument vanwege de cultuurhistorische waarde ervan. (Op deze luchtfoto, die na de renovatie is gemaakt, zijn de monumenten paars omrand.) Alleen de panden die aan de Pijlsteeg grenzen, vallen buiten deze bescherming, maar ze behoren wel tot het beschermd stadsgezicht waartoe de binnenstad als geheel in 1983 was aangewezen. De Grote Kerkstraat neemt daarin een heel bijzondere plaats in. De *Toelichting op de aanwijzing van Leeuwarden tot beschermd stadsgezicht* beschrijft die straat als volgt: 'Door een licht krommend beloop en de aanwezigheid van bebouwingswanden bestaand uit een aaneenschakeling van statige woonhuizen, gasthuizen en kerkelijke gebouwen, vormt deze straat een van de meest hoogwaardige historische ruimten in de binnenstad van Leeuwarden.' In principe kan de bescherming van monumenten zowel op de buitenkant als op de binnenkant betrekking hebben. Het gaat met name om de monumentale onderdelen of historische constructies ervan. Wat er precies wordt beschermd staat aangegeven in een zogeheten *redengevende omschrijving*. Voor de betreffende rijksmonumenten is die motivering zeer beperkt. Zo luidt die van nummer 47: 'Pand met eenvoudige gepleisterde gevel afgesloten door rechte kroonlijst op gelijke hoogte als het belendende pand. Aardige 19e-eeuwse pui.' en die van 51 'Pand met eenvoudige gevel afgesloten door rechte kroonlijst op gelijke hoogte als het belendende pand. Aardige 19e-eeuwse pui.' Van het gemeentelijk monument is de redengevende omschrijving aanmerkelijk uitgebreider. Grote Kerkstraat 57 is bijvoorbeeld aangewezen

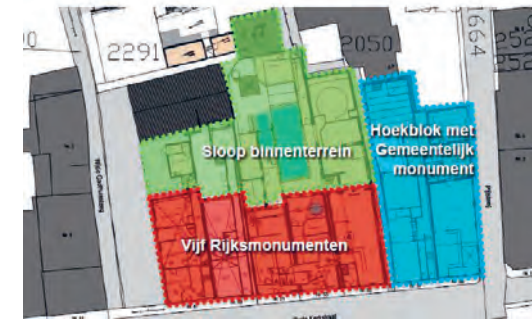
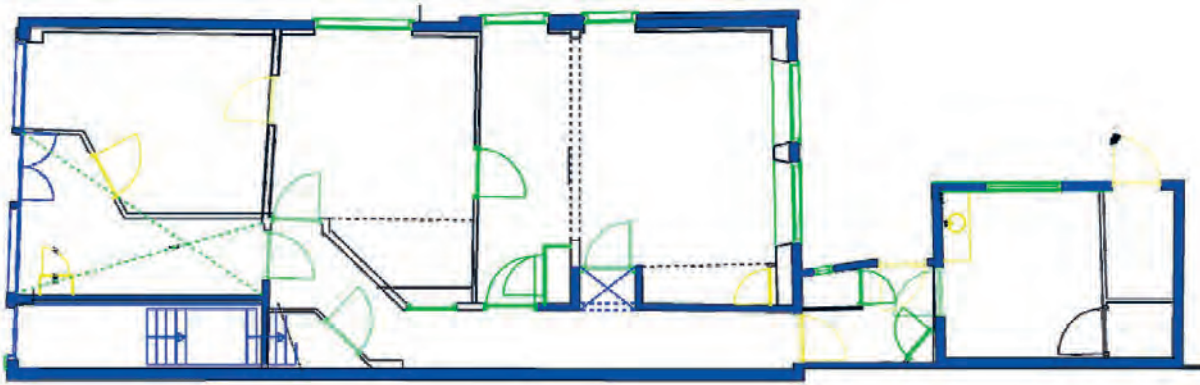
op grond van de specifieke cultuurhistorische waarde, ensemblewaarde, architectuurhistorische waarde en bouwhistorische waarde ervan.

De monumentale status van een pand beperkt zich echter niet tot wat in de redengevende omschrijving is vastgelegd, maar betreft het gebouw als geheel. Omdat bij veranderingen specifieke monumentale waarden moeten worden gerespecteerd en waardevolle onderdelen niet mogen worden gesloopt, moest nader onderzoek inzicht geven in wat behouden diende te blijven.

Alvorens definitieve verbouwplannen konden worden vastgesteld, werd daarom bouwhistorisch onderzoek gedaan naar de panden die aangewezen zijn als monument. Een van de belangrijkste doelen daarvan was het vastleggen van de bouw- en verbouwgesciedenis van elk huis. Aan de hand van gevelaanzichten, constructie, indeling, interieurafwerking, archiefonderzoek, oude kaarten, tekeningen en foto's is de bouwgesciedenis zo nauwkeurig mogelijk gereconstrueerd. Bij het archiefonderzoek werden tal van bronnen in het Historisch Centrum Leeuwarden en Tresoar gebruikt, die licht wierpen op de bouwgesciedenis en de eigendoms- en bewoningsgesciedenis van de verschillende panden. De *'Consentboeken'* waarin de overheid koopakten van onroerend goed liet overschrijven, vermelden de achtereenvolgende eigenaren. Deze aktes bevatten bovendien veel gegevens over de indeling, inrichting, eventuele huurders, burens enz. De *'Reëelkohieren'* vulden deze informatie aan. Deze werden tussen 1716-1804 jaarlijks opgemaakt ten behoeve van een belastingheffing op de huurwaarde van huizen. Uit veranderingen in de hoogte

daarvan kon afgeleid worden dat het huis wijzigingen had ondergaan. Ook werd geput uit de notariële archieven die koop- en huurcontracten vanaf 1808 bevatten. Tenslotte vormden de digitale leggers van de Leeuwarder Courant en het archief van Sint Anthoon belangrijke bronnen waarmee de gesciedenis van de panden kon worden geconstrueerd. Ook kon van verschillende bekende bewoners van de huizen biografische informatie gevonden worden. Dit onderzoek was niet alleen voor de bouwgesciedenis van de huizen van belang, maar ook voor de stadsgesciedenis. Bij dit onderzoek is bijvoorbeeld de zestiende-eeuwse Leeuwarder Latijnse school exact gelokaliseerd.

Monumentale waarden op de begane grond van nr. 47

blauw: hoge monumentwaarde; behoud noodzakelijk
 groen: positieve monumentwaarde; behoud wenselijk
 geel: indifferente monumentwaarde; aangepaste vervanging mogelijk

Bouwhistoricus Reitse de Vries ontrafde in het voorjaar van 2013 minutieus en in detail de bouwgeschiedenis van de panden aan de hand van de gebruikte materialen, toegepaste constructies, stilistische kenmerken, indeling en interieurafwerking. Hij onderzocht en beschreef de bouwhistorie van elk afzonderlijk pand in een uitgebreid rapport.

Hierin werd veel uitvoeriger en completer dan in de *redengevende omschrijvingen* aangegeven en gemotiveerd welke delen van elk huis een monumentale waarde vertegenwoordigen en daarom behouden dienden te blijven.

Dit uitgebreide en diepgaande onderzoek van de verschillende onderdelen van de monumenten bracht veel verrassends aan het licht. Bij de naspeuringen konden echter niet alle verlaagde plafonds, voorzetwanden en andere recente betimmeringen worden verwijderd. De renovatie zelf leidde daarom opnieuw tot verrassingen. De verbouwplannen werden daar weer op aangepast.

Omdat de herontwikkeling van het gebied binnen een relatief beperkt budget moest worden uitgevoerd, was het belangrijk gebruik te maken van een tijdelijke verlaging van het BTW-tarief voor verbouw en reno-

vatie. Om de diep door de crisis getroffen bouwsector een impuls te geven en de in het slop geraakte woningmarkt te ondersteunen verlaagde de Minister van Financiën de BTW op 1 maart 2013 van 21% naar 6%. Deze verlaging zou slechts voor een jaar gelden, haast was dus geboden. (Uiteindelijk zou het tarief pas per 1 juli 2015 weer verhoogd worden.)

Op basis van een schetsontwerp en rekening houdend met de uitkomsten van het bouwhistorisch onderzoek vervaardigde Adema Architecten in het tweede kwartaal van 2013 een definitief ontwerp van de woningen.

Om de verschillende procedures voor het verkrijgen van de noodzakelijke vergunningen te bespoedigen, werd een werkgroep samengesteld bestaande uit vertegenwoordigers van de gemeente, het Gasthuis en het architectenbureau. De aanvraag voor de omgevingsvergunning werd in drie delen gesplitst op grond van de bij de vergunningverlening betrokken instanties en de verwachte duur van de procedure.

De fasering van de bouwactiviteiten werd daarop aangepast, wat een efficiënte aanpak van de bouwactiviteiten mogelijk maakte.

Voor de uitvoering van de renovatie werd gekozen voor Bouwbedrijf De Vries, de huisaannemer van het Gasthuis. Een bouwteam bestaande uit voogden en vertegenwoordigers-deskundigen van het Gasthuisbestuur, medewerkers van het architectenbureau en de aannemer werd gevormd ter begeleiding van de bouw. Nadat de gemeente in april 2013 een vergunning voor de noodzakelijke sloop en vervolgens in juli 2013 een omgevingsvergunning had afgegeven kon het omvangrijke project van start gaan.

DE RESTAURATIE IN ZEER KORT BESTEK

Plattegronden Grote Kerkstraat 49
Van links naar rechts: begane grond, verdieping, zolder

Begonnen werd met de sloop van verschillende aanbouwsels zonder monumentale waarde. Het leeggemaakte binnenterrein kon vervolgens dienst doen als afsluitbare opslagplaats voor materialen, parkeer-ruimte, toiletvoorzieningen, afvalcontainers en locatie voor bouwketen. Hierdoor werd overlast voor omwonenden geminimaliseerd.

Tijdens de sloop was er gelegenheid de panden intern te strippen, hier en daar aanwezig asbest te verwijderen en de plannen waar dat nodig was, bij te stellen.

Tussen september 2013 en oktober 2014 werden Grote Kerkstraat 47, 49, 51, 53, 55, 57 en 59 en Pijlsteeg 1 en 3 getransformeerd tot acht levensloopbestendige grondgebonden woonhuizen. Ze kregen een woonoppervlakte variërend van 120 tot 160 m² verdeeld over de begane grond en verdiepingen en een doeltreffend afwerkingsniveau.

De voordeur van de meeste huizen bleef aan de straatzijde gesitueerd evenals de functioneel ingerichte (woon)keuken. De zitkamer werd veelal door tuindeuren met de gezamenlijke buitenruimte verbonden.

Op de verdieping kwamen twee slaapkamers, een compleet ingerichte badkamer en een technische ruimte. De badkamer werd zo ingericht dat deze eventueel ook door een bewoner met een rollator gebruikt zou kunnen worden.

Als verbinding tussen de begane grond en verdieping werd niet alleen een trap, maar ook een huislift aangebracht. Deze maakt het een bewoner met een fysieke beperking (bijvoorbeeld een rolstoelgebruiker) gemakkelijk hoogteverschillen te overbruggen. Voor een dergelijke lift zijn geen complexe bouwkundige aanpassingen nodig. Elke lift werd zodanig in de woning gesitueerd dat

geen of hooguit minimale ingrepen in de bestaande structuur hoefden te worden gedaan.

De zolder, die niet werd ingedeeld, kan als bergplaats dienst doen.

De woningen werden aangesloten op het communicatiesysteem van het gasthuis dat voorziet in brand- en zorgalarmering en het inroepen van hulp.

Waardevolle historische elementen als kastenwanden, schouwen, stuc- en balkenplafonds en paneeldeuren bleven uiteraard intact. In een bepaald geval kon de lift zelfs worden ingepast in een monumentale kastenwand!

Duurzaamheid kreeg speciale aandacht. Zo werden de woningen voorzien van een HR++ -ketel voor de c.v. en van vloerverwarming. Bij de toepassing van isolerende maatregelen moest uiteraard rekening gehouden worden met het monumentale karakter van de huizen. Dat betekende dat waar mogelijk extra ramen met dubbel-

glas aan de binnenkant van de kozijnen werden geplaatst, dus achter de bestaande beglazing. Als dat niet uitvoerbaar was werd in de ramen isolerend glas geplaatst. Uiteraard werd ook buiten de beglazing een zo goed mogelijke thermische schil gerealiseerd.

Dit alles moest worden gerealiseerd binnen strakke budgettaire grenzen.

- › In de zomer van 2014 konden de steigers weggehaald worden.

Stoepen vormen vanouds een buffer, een overgangsgebied tussen de straat als publiek domein en het privégebied van het woonhuis. Vaak zijn ze een onderdeel van de gevelarchitectuur. Bij de panden aan de Grote Kerkstraat hadden individuele stoepen en hekjes grotendeels plaatsgemaakt voor een onopvallende, trottoirachtige 'loper' langs de huizen en voor enkele stoeppalen.

Bij de renovatie kregen de panden individuele stoepen waarvan de vormgeving afgestemd werd op de gevel van het huis: bij een winkelpui werd dat een stoep met

een open karakter, woonhuizen kregen met een metalen hekje een meer gesloten aanzien.

De keuze voor de noodzakelijke zonwering voor de pal op het zuiden gelegen vensters van de voorgevel werd gebaseerd op oud beeldmateriaal. Persiënnes, markiezen en jalouzieën wisselen elkaar af.

De afbeeldingen in dit boekje onderstrepen dat het kleurgebruik een belangrijk onderdeel vormt van de uitstraling van de huizen aan de Grote Kerkstraat en de Pijlsteeg. Men meent veelal dat donkergroen en gebroken wit vanouds de standaardkleuren van historische gebouwen zijn, maar niet alleen waren veel panden oorspronkelijk veel kleurrijker, ook kende elk tijdvak een voorkeur voor bepaalde kleurstellingen. Het schilderwerk van een monumentaal pand is daarom een onderdeel van de monumentale status en voor het veranderen van de kleurstelling van gevels is daarom een vergunning nodig. (Oude verflagen mogen

bovendien alleen verwijderd worden als dat in verband met te verwachten vochtproblemen absoluut noodzakelijk is. Dan blijft immers kleuronderzoek in de toekomst mogelijk.)

Om het bij de restauratie toe te passen kleurpalet te laten aansluiten bij de historie en karakteristiek van elk afzonderlijk pand deed Siebe van Seijen, projectarchitect van Adema Architecten, een kleurhistorische verkenning. Daarbij onderzocht hij de verflagen van elk afzonderlijk huis en inventariseerde hij welke afwerkklagen er in de loop der jaren gebruikt waren. Op de resultaten

van dit onderzoek is de kleurkeuze voor het buitenschilderwerk van elk individueel pand afgestemd. Uiteraard werd daarbij ook rekening gehouden met de kleuren van de buurpanden. Het leverde een harmonische kleurstelling van de gevelwand als geheel op met een eigen identiteit voor elk afzonderlijk pand.

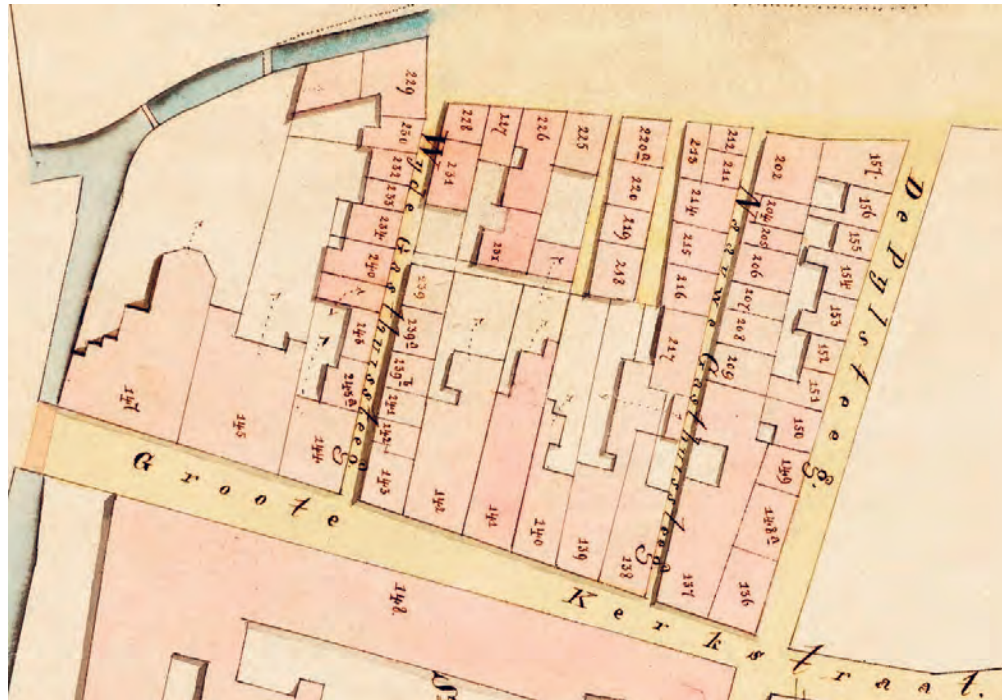
DE GESCHIEDENIS VAN DE
AFZONDERLIJKE PANDEN
GROTE KERKSTRAAT 45

Het eerste wat opvalt bij een vergelijking van deze foto van de Wijde Gasthuissteeg uit 1973 met de wijkkaart uit 1843 die op de volgende pagina is afgebeeld, is het ontbreken van bebouwing aan de oostkant van de steeg.

Staan op de wijkkaart van 1843 ter plaatse maar liefst acht huisjes afgebeeld, op die van 1876 lijken die allemaal van de aardbodem verdwenen. Toch moet er toen nog minstens één gebouw gestaan hebben. Het pand westelijk van de Wijde Gasthuissteeg heeft nummer 43 en het eerstvolgende oostelijk van de steeg 47. Op 1 juli 1877 is

de huisnummering per straat ingevoerd, nummer 45 moet daarom na die datum zijn gesloopt. Getuige de Leeuwarder bevolkingsadministratie zijn de laatste bewoners van nr. 45 op de traditionele verhuisdag 12 mei (Alde Maaie) 1914 vertrokken.

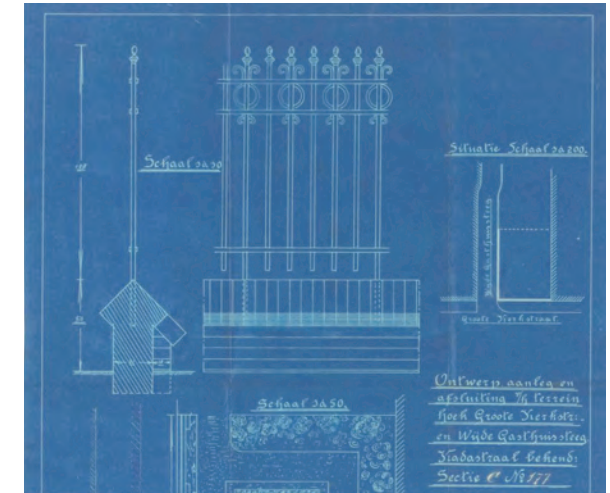
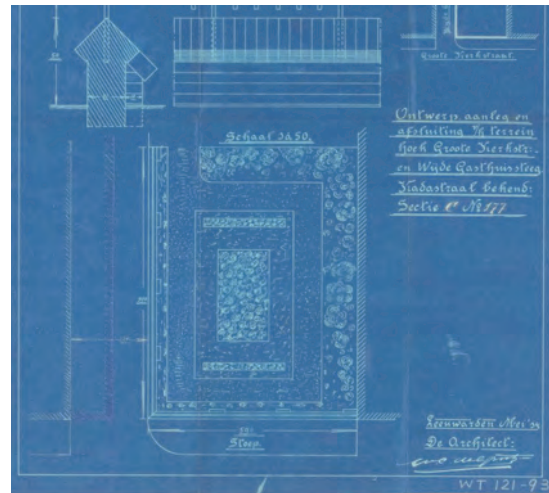

Wijkaart 1843

Wijkaart 1876

Als W.C. de Groot, de toenmalige huis-architect van het Gasthuis, al in hetzelfde jaar 1914 een tuin en hek op deze plaats ontwerpt, zal het huis inmiddels zijn verdwenen. Op termijn zullen hier mogelijk ornamenten worden herplaatst die W.C. de Groot voor de Julianavleugel van het Nieuw Sint Anthon ontwierp.

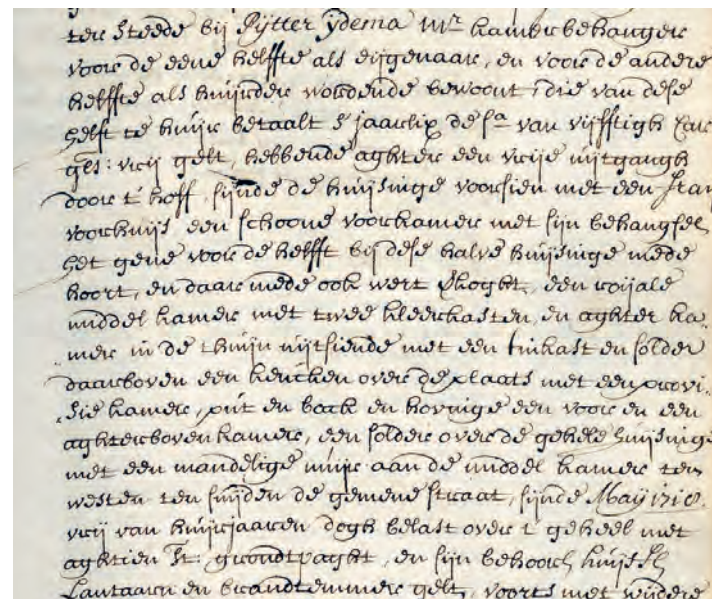

GROTE KERKSTRAAT 47

Grote Kerkstraat 47 is in de loop van de eeuwen zowel verlengd als verhoogd. Het hoge voorste deel dateert nog uit de zestiende eeuw. In de eerste helft van de volgende eeuw werd daarachter een aanbouw gerealiseerd van één woonlaag en zolder. Daar nog weer achter bevond zich in de volgende eeuw een plaatsje en een keuken. Op de kadastrale minuut (zie p. 14) van 1832 is nog steeds een bijgebouwtje aanwezig, maar dit is in het derde kwart van de negentiende eeuw vervangen door een langer schuurtje met een portaal. Na de sloop van het buurpand werd het voorste deel van het achterhuis verhoogd.

Deze ontwikkelingsgeschiedenis is bij de restauratie, nadat de gevel zorgvuldig was hersteld, d.m.v. stuc deels gevisualiseerd.

We treffen het huis voor het eerst aan in een document uit 1572; zes jaar later wordt ervan gezegd dat *daer Schaegen uijthangt*. Vermoedelijk ging het om een uithangbord dat verwees naar het Noord-Hollandse stadje met die naam.

Een koopakte uit 1717 maakt duidelijk hoe het huis toen was ingedeeld. Het was *voorsien met een fraij voorhuijs, een schoone voorkamer met sijn behangsel, een roijale*

middelkamer met twee kleerkasten, een aghterkamer in de thuijn uijtsiende met een tinkast en solder daarboven, een keucken over de plaats met een provisiekamer, put en back en hovinge; een voor- en een aghterbovenkamer, een solder over de gehele huijsinge.

Deze indeling is typerend voor veel diepe Leeuwarder woonhuizen in de zeventiende eeuw. Men kwam binnen in het *voorhuijs*, de ruimte die aan de straat grensde. Bij dit huis lag daar een *voorkamer* naast. Bijzonder – en heel modieus – is dat dit zijkamertje een *behangsel* had, een wandbekleding van beschilderd papier of textiel, in de vroege achttiende eeuw waren de meeste kamers

nog gepleisterd. De eigenaar-bewoner, Pieter Ydema, zal het zelf hebben aangebracht: hij was *kamerbehangere* van beroep. Een *middelkamer* zoals in dit pand, kreeg alleen indirect licht uit het voorhuis. De *aghterkamer* deed vermoedelijk dienst als keuken en waarschijnlijk was de *keucken over de plaats* alleen 's zomers in gebruik, als de behoefte aan licht en warmte binnenshuis minder groot was. Tussen die keuken en het huis bevond zich dus een plaats of tuin. Uit de beschrijving in de koopakte blijkt ook dat alleen het voorste deel van het huis een verdieping had en het achterste enkel een zolder.

De Ondergeteekende maakt bij deze bekend, dat de AVOND- en DAG-LESSEN in het BOUWKUNDIG TEEKENEN, ten zijnen huize in de Grootte Kerkstraat, letter G, no. 142, te Leeuwarden, weder een aanvang zullen nemen, op Maandag den 12 October e. k., en noodigt diegenen welke daarvan mogten willen gebruik maken vriendelijk uit, zich zoo spoedig mogelijk daartoe aan te geven.
F. STOETT, *Mr. Timmerman.*

Tussen 1730 en 1740 is het huis grondig verbouwd, daarbij is de oorspronkelijke trapgevel veranderd in een lijstgevel, werden schuiframen ingepast en kreeg een deel van het huis een Lodewijk XIV-interieur.

Op de verdieping van het achterste deel van het huis herinneren drie identieke paneeldeuren daaraan. Ook enkele vergelijkbare deuren die voor de restauratie op zolder lagen opgeslagen, zullen deel hebben uitgemakt van dit interieur.

Een bewoner van Grote Kerkstraat 47 die zeer nauw met het Sint Anthony Gasthuis verbonden raakte, was Frederik Stoett (1811-1885) die het huis in 1839 kocht. Een paar jaar daarvoor was hij getrouwd met Petronella Folkertsma (1811-1887) en inmiddels waren er drie kinderen geboren, waarvan echter alleen de oudste zoon nog leefde. In 1840 betrok het gezin de bovenwoning. Petronella en Frederik kregen daar nog eens elf kinderen die bijna allemaal op jeugdige leeftijd stierven: slechts twee zouden volwassen worden. Frederik Stoett had samen met zijn vader een timmer- en metselbedrijf en maakte

bouwtekeningen en bestekken. Bovendien verzorgde hij lessen in bouwkundig tekenen. In 1843 gaf hij zijn loopbaan een wending: hij werd opzichter bij Rijkswaterstaat, een functie die hij tot 1881 vervulde toen hem eervol ontslag werd verleend. Hij bleef na 1843 ook doorgaan met het geven van privélessen, terwijl hij hij in 1854 werd aangesteld als hoofdonderwijzer aan de stadstekenschool. Tot de opheffing daarvan in 1867 was hij daar werkzaam. Stoett was bovendien actief als diaken van de Evangelisch-Lutherse gemeente en vervulde verschillende bestuursfuncties.

Rond het midden van de negentiende eeuw was hij betrokken bij de realisatie van het door stadsarchitect Thomas Romein ontworpen Paleis van Justitie aan het Zaailand. In die tijd ging hij zich ook architect noemen.

Vanaf de jaren 1860 trad Frederik Stoett op als huisarchitect van het Sint Anthony Gasthuis. Hij ontwierp het Nieuw Sint-Anthoon westelijk van het Schoenmakersperk dat in 1864 gereed kwam. (Stoett had al eerder de plannen gemaakt voor het – inmiddels weer afgebroken – Ritske Boelemagasthuis aan de Turfmarkt.) De vormgeving van het nieuwe Sint Anthony Gasthuis was gebaseerd op voor die tijd zeer vooruitstrevende opvattingen over hygiëne en over de manier waarop frisse lucht en daglicht een gebouw binnen moest kunnen komen. In de jaren 1870 moest het complex gebouwen en gebouwtjes tussen de Beijerstraat en de Oude Gracht –

nu de Sint Anthonystraat – aan de zuidkant van de Grote Kerkstraat, waarin het gasthuis sinds de middeleeuwen was gehuisvest, worden vernieuwd. De plannen voor een nieuw gebouw kwamen ook uit de koker van Stoett die na de voltooiing ervan tussen twee van zijn belangrijkste ontwerpen woonde. De inmiddels 73 jaar oude Frederik Stoett werd in 1884 ‘op de meest eervolle wijze op zijn verzoek’ ontslagen als huisarchitect van het Sint Anthony Gasthuis. Zijn zoon Herman Rudolf volgde hem per 1 januari 1885 op. Na zijn ontslag verhuisden Stoett en zijn vrouw naar Zuidhorn, waar hij in september 1885 overleed.

Frederik Stoett liet tussen 1850 en 1875 een bestaand uitbouwtje vervangen door een langere schuur en verbond die door middel van een portaal aan het huis. Om vanuit Grote Kerkstraat 47 en de Wijde Gasthuissteeg contact met het binnenterrein mogelijk te maken moest dit alles bij de restauratie verdwijnen. Als eerbetoon aan de huisarchitect van het Gasthuis is op de plaats van de schuur een metalen silhouet van het gebouw geplaatst.

In 1898 werd de begane grond ingericht tot slagerswinkel met een slachtplaats daarachter. Daarbij werd een houten pui aangebracht die ontworpen is door de Leeuwarder architect Hero Feddema (1869-1930). Feddema werd daarbij beïnvloed door historische bouwstijlen, zo ontleende hij aan de architectuur van de klassieke pilasters met cannelures en kapitelen. Het sierijzerwerk in de dubbele winkel deur met vormen ontleend aan de natuur, is daarentegen uitgevoerd in de toen uiterst moderne Jugendstilstijl.

De winkelinrichting was achter voorzetwanden en plafonds verborgen, maar het

plafond en delen van tegelwanden kwamen bij het strippen van het pand weer tevoorschijn.

GROTE KERKSTRAAT 49

De kavel op de plaats van het huidige Grote Kerkstraat 49 is pas tussen 1624 en 1630 bebouwd: wordt in het eerste jaar *de groote schole* nog de oostelijke belender van nummer 47 genoemd, in het laatste is dat *Epe kistemaker nieuwe gemaecte hujsinge* geworden. Een *kistemaker* was een timmerman die losse onderdelen voor woningen vervaardigde, Epe zal dus niet alleen opdrachtgever geweest zijn, maar ook aan de bouw van zijn huis hebben meegewerkt.

In de geschilderde voorgevel zijn nog sporen uit de zeventiende eeuw zichtbaar zoals de bakstenen rondbogen met aanzetstenen

van zandsteen en ankers in de vorm van een lelie. Uit de plaats van die rondbogen ten opzichte van de ramen en de deur blijkt echter dat die gevel aanvankelijk een andere indeling had: de oorspronkelijke kozijnen moeten precies onder de zogeheten ontlastingsbogen en tussen de zandstenen blokjes gezeten hebben. Bij de andere panden zijn dergelijke oorspronkelijke elementen bij latere verbouwingen verdwenen. De zeventiende-eeuwse gevel had waarschijnlijk een deur in het midden met een raam aan weerszijden.

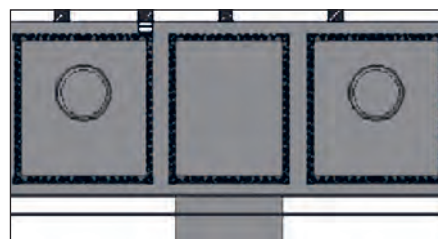
Op de verdieping zijn drie grote schuifvensters in de oudere gevel ingepast.

Vermoedelijk is de oorspronkelijke trapgevel in de achttiende eeuw veranderd in een lijstgevel.

Rond 1800 is het huis ingrijpend gemoderniseerd, want als dansmeester Christiaan Buchner en zijn vrouw Margareta Sidonius het in 1791 kopen, bedraagt de koopsom 1150 gulden, als ze het in 1805 van de hand doen, is de waarde – ondanks de barre economische tijden – meer dan verdubbeld tot 2445 gulden. Bij die verbouwing werd in de achterkamer een modieuze kastenwand in Lodewijk XVI-stijl aangebracht met gebogen panelen, rozetten, guirlandes, diamant-

knoppen en een zogeheten *porte-brisée*, d.w.z. een dubbele deur.

Achter de rechterdeur gaat na de restauratie een plateaulift schuil, het verdwenen linkerdeel, is bij de restauratie aangevuld. De schouw dateert uit de negentiende eeuw.

Een bijzondere ontdekking in de voorkamer boven was een muurschildering die van achter een voorzetwand tevoorschijn kwam. Deze schildering was door vocht en zwam ernstig aangetast. Door medewerkers en studenten van de opleiding Conservering & Restauratie van de Universiteit van Amsterdam is in januari 2014 een onderzoek naar deze muurschildering ingesteld. Binnen drie rechthoekige velden, gevormd door rode lijnen met daartussen een meanderend patroon, zijn takken met bladeren geschilderd. In de buitenste rechthoeken zijn op ooghoogte medaillons opgenomen, in het linker is waarschijnlijk een tuinhuisje

of theekoepeltje geschilderd, in het rechter mogelijk bootjes. Nadat de restanten van de wandschildering waren gefixeerd zijn ze achter een nieuwe voorzetwand veilig gesteld. In de achttiende eeuw waren behangsels met geschilderde voorstellingen populair, vermoedelijk is dit een imitatie van een dergelijke muurbekleding.

Omdat deze muurschildering in de late achttiende of vroege negentiende eeuw is aangebracht, was de eerder genoemde familie Buchner-Sidonius mogelijk de opdrachtgever. Het is verleidelijk de Leeuwarder portret- en decoratieschilder Rienk Jelgerhuis die twee huizen verder woonde, te beschouwen als maker ervan.

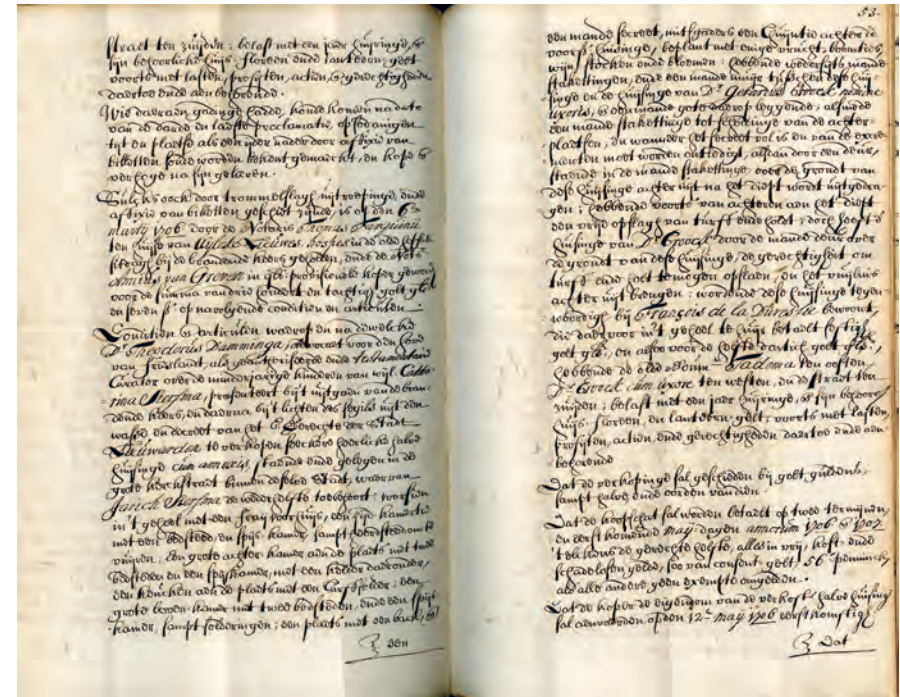
De huidige achtergevel, hier gefotografeerd tijdens de restauratie, dateert uit het midden van de negentiende eeuw. Er zijn aanwijzingen dat het pand oorspronkelijk dieper was, maar later werd ingekort. Vervolgens werd in het eerste kwart van de twintigste eeuw een nieuw bouwdeel in jugendstijl toegevoegd. Dit moest echter al kort daarna weer deels wijken voor het ketelhuis.

- > Achtergevels van de huizen aan de Grote Kerkstraat vanuit de tuin.

GROTE KERKSTRAAT 51

Het huis zal, net als de buurpanden, oorspronkelijk een trap- of tuitgevel hebben bezeten. In de achttiende eeuw kreeg het een nieuwe voorgevel met schuiframen op de verdieping en een houten goot op een bloktand als kroonlijst. Op het dakschild aan de voorkant kwam een kajuit. De onderzijde van de voorgevel dateert uit de late negentiende eeuw. Tussen resten van een oudere gevel verrees toen een symmetrische winkelpui, met een dubbele deur en een bovenlicht in het midden. De grote etalageramen aan weerszijden daarvan zijn beide verdeeld in twee vensters en worden geflankeerd door pilasters.

Een hardstenen plint en dito stoeplaten en dorpel sluiten de pui aan de onderkant af. De gestucte balkvelden en het sierstucwerk van de wanden in het voorhuis zijn tegelijk met de winkelpui tot stand gekomen. Vanaf de straat is niet zichtbaar dat het voorste deel van het huis hoger is dan het achterste. De voorkant van een gebouw had uiteraard een representatieve functie, het minder belangrijke achterste deel kon eenvoudiger, goedkoper en dus lager worden uitgevoerd.

De beschrijving van het huis in een koopakte uit 1706 wijst op een pand met een indeling die typerend is voor Leeuwarder huizen in de zeventiende eeuw. Die beschrijving luidt als volgt: seeckere hujsinge c.a. staande ende gelegen in de Grote Kerckstraet, voorsien met een fraij voorhujs, (het deel van een woonhuis waarmede men vanaf de straat binnenkwam) een zijdekamertie met een bedsteed en spijskamer (een provisiekast) sampt heerdsteed om te vuyren. Een grote achterkamer aen de plaets met twee bedsteden en een spijskamer met een kelder daeronder; een keucken aen de plaets met een turfsolder; een grote bovenkamer

met twee bedsteden en een spijskamer sampt solderingen; een plaets met een back ende een mande secrete (een primitief toilet voor gezamenlijk gebruik), mitsgaders een thuijntie achter de voorschreven hujsinge beplant met enige vruchtboomties, wijnstocken en bloemen. Hebbende voorts van achteren aan het water een vrije opslag van turff ende holdt.

Grote Kerkstraat 51 is vrijwel zeker gebouwd kort na de sloop van de Latijnse school in de tweede helft van de jaren 1620, want in het huis zijn verschillende afbraakmaterialen hergebruikt. In de kap van zowel het voorste als het achterste deel van het huis bevinden zich eiken daksporen (balkjes die van de dakvoet naar de nok lopen en door middel van latten of beschoot de dakbedekking dragen). Die zijn op onlogische plaatsen ingekeept wat op hergebruik wijst. Dit vermoeden werd bevestigd door dendrochronologisch onderzoek. Daarbij vergeleken deskundigen monsters van delen van de kapconstructie met jaarringen

van bomen waarvan bekend is wanneer ze gekapt zijn. Dit onderzoek leverde op dat de bomen waarvan die monsters afkomstig waren, tussen 1485 en 1520 gekapt moeten zijn, lang voor het huidige huis tot stand kwam. Omdat de Latijnse school ca. 1525 gerealiseerd werd, is het zo'n honderd jaar later afgebroken bouwwerk dus waarschijnlijk als school gebouwd.

Het achterhuis is deels gedekt met uiterst zeldzame linksdekkende oud-Hollandse dakpannen. De golf van de pan zit, zoals de naam zegt, daarbij aan de linkerkant. Mogelijk zijn deze pannen ook afkomstig van de Latijnse school.

WINKEL en PAKHUIZEN

TE LEEUWARDEN.

NANNE OTTEMA, candidaat-notaris-plaatsvervanger, tijdelijk waarnemende het kantoor van den notaris **A. OTTEMA** te Leeuwarden, zal op Dinsdag 12 Februari 1907, 's avonds 7 uur, bij gebr. Feldhaus in „Amicitia" te Leeuwarden, finaal publiek verkoopen:

1. Eene solide, ruime **WINKELHUIZINGE**, no. 51, met tuin en **BERGPLAATS**, vóór aan de Grootse Kerkstraat en achter uitkomende door de dichte Gasthuissteeg aan het Perkswaltje, waarin ruime winkel, 5 kamers, kantoor en keuken, samen groot ± 1 A. 83 C. Bod f 5167.
2. Een **PAKHUISJE** met zolder, no. 18, ten Oosten van en aan de dichte Gasthuissteeg groot ± 34 centiare. Bod f 275.
3. Een **PAKHUISJE** met zolder, no. 16, ten Westen van en aan de dichte Gasthuissteeg, groot ± 39 centiare. Bod f 456.
4. Een **PAKHUISJE** met zolder, no. 14, naast 't vorige, groot 36 cA. Bod f 400.

In deze perocelen is door nu wijlen den heer **W. Visser Sen.** sedert meer dan 40 jaren eene bloeiende kruidenierszaak gedreven.

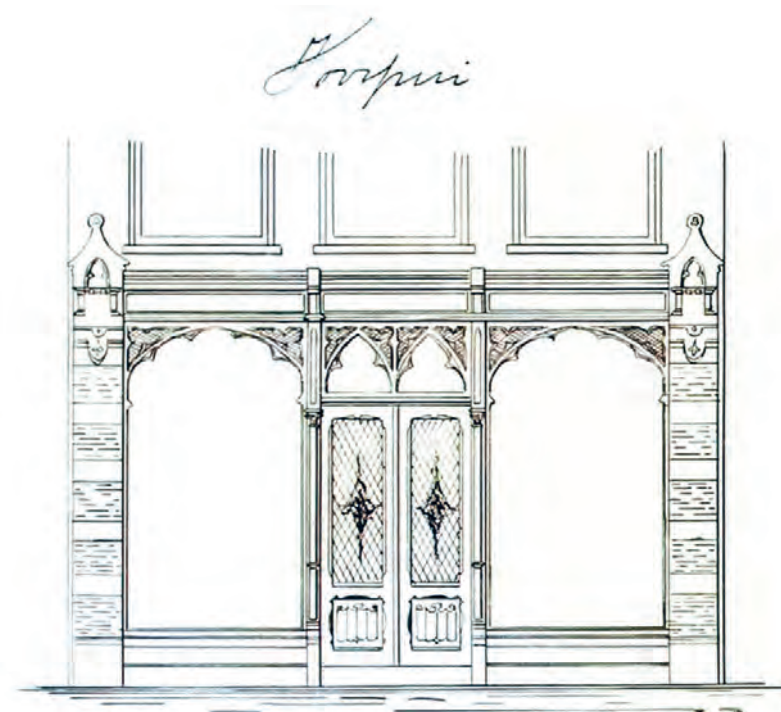
Aanveerding 12 Mei, betaling 11 Mei 1907.
Bezichtiging o/d. verkoopdag van 1-4 uur.

In de Leeuwarder Courant van 8 februari 1907 wordt de finale verkoop aangekondigd van Grote Kerkstraat 51 met de drie pakhuisjes die er bij hoorden. Die opslagruimtes waren zonder twijfel oorspronkelijk *camers*. De verkoper, kruidenier Wieger Visser, had het huis zo'n veertig jaar eerder gekocht. Het was ook toen al als winkel in gebruik.

GROTE KERKSTRAAT 53

Aangenomen mag worden dat Grote Kerkstraat 53 net als de westelijke buurpanden in de tweede helft van de jaren 1620 gebouwd is, kort na de sloop van de Latijnse school. De westmuur op de benedenverdieping was waarschijnlijk oorspronkelijk een binnenmuur van het schoolgebouw, de andere muren op de begane grond zijn opgemetseld met kloostermoppen, die bij de afbraak daarvan vrijkwamen.

Net als nummer 51 is het zeventiende-eeuwse huis in twee fasen tot stand gekomen: eerst het voorste deel en vervolgens het achterste. Vermoedelijk had het laatste,

net als het westelijke buurpand, aanvankelijk geen verdieping.

Een koopakte uit 1694 vermeldt dat het huis toen beschikte over een *lange galderije* (een gang, die aan een kant open was) en een *achterkeucken*.

In de achttiende eeuw werd in de Nauwe Gasthuissteeg een *camer* gekocht die aan die *galderije* grensde, dat huisje werd daarmee verbonden en tot werkplaats ingericht. Het pand beschikte toen dus over een uitgang aan die steeg. Die situatie bestond in 1832 nog steeds blijkens de kadastrale minuut uit dat jaar. Het huis is daar aangegeven als nr. 173.

In de achttiende eeuw is ook een verdieping gerealiseerd op het achterste deel van het huis en werd de oorspronkelijke topgevel gesloopt.

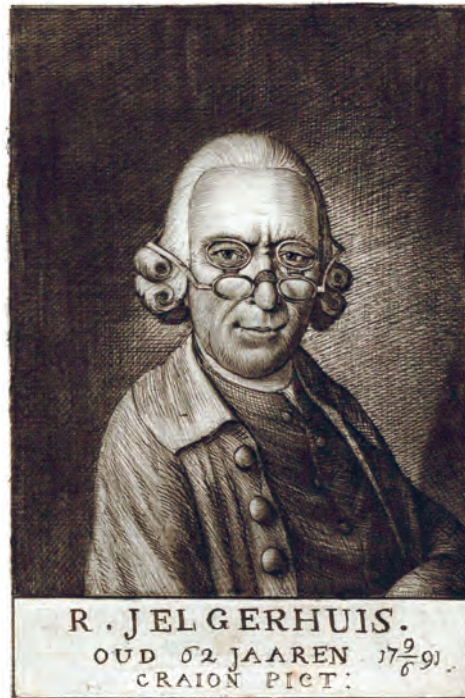
Circa 1870 is het pand vermoedelijk opnieuw grondig verbouwd: de achtergevel en de verdieping van de voorgevel werden opgemetseld en de borstwering werd verhoogd.

In 1906 lieten visboer Benno Henrich Jurgens en zijn vrouw Willemke van der Veer een winkel inrichten in het voorste deel van hun huis. Over de volle breedte van het pand lieten ze een symmetrische neogotische winkelpui bouwen. Tussen de grote etalageramen op een bolvormige hardstenen plint kwam een dubbele deur met bovenlicht. Links en rechts van de ingang verrezen kleine driekwart ronde kolommen en de pui werd aan weerszijden afgesloten door grote pilasters met speklagen. Blijkens de bouwtekening waren het bovenlicht en de etalageramen oorspronkelijk

met zogeheten traceringen versierd, deze kwetsbare bouwelementen zullen later verloren zijn gegaan.

Voor de voordeur ligt een hardstenen stoeplaat en drempel. De winkelruimte werd ingericht met jugendstil wandtegels en een vloer van tegels met stervormen en een zwarte marmeren plint.

Rienk Jelgerhuis (Leeuwarden 1729 – Amsterdam 1806) is de bekendste eigenaar en bewoner van Grote Kerkstraat 53 geweest. Hij woonde er vanaf 1761 tot 1773. Volgens zijn eigen opgave maakte hij naast dit zelfportret niet minder dan 7762 andere portretten. Daarbij maakte hij gebruik van een zelfbedachte dubbele bril: door de bovenste glazen bekeek hij het model, met de onderste zag hij zijn tekenwerk. Na zijn vertrek uit Leeuwarden was hij onder meer in Kampen en Amsterdam werkzaam.

Jelgerhuis vervaardigde in de periode dat hij in Grote Kerkstraat 53 woonde onder

meer vier allegorische schilderijen die boven de deuren van de nieuwe zaal van het stadhuis – nu de Oranjezaal – werden aangebracht. Die boven de toegangsdeur stelt Burgerlijke Eendracht voor. Dat abstracte begrip wordt verbeeld door een vrouwenfiguur op een wolk met twee hoornen des overvloeds onder haar rechterhand. Om een daarvan is een lint gebonden met de spreuk “ANTIQUA VIRTUTE ET FIDE” (Door oude deugd en trouw). In haar linkerhand houdt ze een krans. Het engeltje aan haar voeten bindt pijlen aaneen tot een bundel, het symbool van gezamenlijke kracht.

de op de Nie-Venne by Bernkum. Naader onderzinking te bekomen by den Ontvanger H. Quader aldaar, en te Leeuwarden by de Stads Timmerman Noteboom.

De Konst-Schilder R. JELGERHUIS in de Grootte Kerkstraat te Leeuwarden Continueert te Schilderen, veelley soorten van KAMER-BEHANGZELS, History-, Portrait-, Bloem-, Basrelief-, Zee-, en Schoor-
stukken, enz. En dewyl dezelve het ETZEN of GRAVEEREN in 't Koper is Exerceerende, zo Recommen-
deert Hy zig (ten dien einde) zoo aan alle en een iegelyk in 't algemeen, als aan alle Boekverkopere
in 't byzonder; tot het graveren van Portraits, Signetten, Tytel-Platen en wat dies meer is, alles tot
een Extra Civile Prys. En zyn tegenwoordig by hem te bekomen twee Naauwkeurige AFBELDIN-
GEN van het zoogenaamde KLOKHUIS (van ouds NYKHOVE) te Leeuwarden (het welk thans wort af-
gebroken.) De Prys van dezze twee Afbeeldingen, vertonende het gemelde Huis van de Zuid- en Noord-
zyde, is 4 Stuiv.; en met de Eigenaartige Couleuren afgezet 6 Stuiv.

K. v. TONGERLO en F. HOUTTUIN, Boekverkopers te Amsterdam, geeven thans uit: DE NE-
DERLANDSCHE POWERYDER voor de Maand Maart 1765. waarin onder andere merkwaardige Zaken

Deze advertentie uit de Leeuwarder Courant van 13 april 1765 geeft een indruk van de aard en omvang van de activiteiten van Jelgerhuis. Naast dit alles gaf hij ook nog les in het toepassen van het perspectief. Bovendien werkte hij regelmatig als illustrator van uitgaven van Abraham Ferwerda – de grondlegger van de krant waarin Jelgerhuis zijn advertentie plaatste.

Deze gravure van Jelgerhuis geeft – gezien de Oldehove op het schilderij aan de wand – mogelijk een Leeuwarder horecagelegenheid weer.

GROTE KERKSTRAAT 55

Grote Kerkstraat 55, dat voor het eerst in 1581 wordt vermeld, is in de achttiende eeuw vergroot. De top- en verdiepingsgevel van de achterzijde van het hoofdpand – hier maar deels zichtbaar – dateren mogelijk nog uit de zestiende eeuw.

In 1886 omvat de woning op de begane grond:
een breede gang, voorkamer met twee ramen, schoorsteen en porte-brisée, een alcoof of slaapkamertje met deur aan den gang, raam, bedsteed en twee kasten; verder een flinke droge kelder, eene achterkamer met twee ramen, schoorsteen, twee bedsteden en drie kasten,

voorts een keuken met raam, schoorsteen en bergplaats en bijkeuken waarin eene pomp met koperen kraan voor putwater, gootsteen en raam en deur aan de plaats hebbende vrije uitgang in de aangrenzende steeg, regenwatersbak en bleek. Over de plaats is eene loods tot berging van turf, waarin een privé.

Deze indeling is bij de transformatie van het woonhuis tot sauna compleet verdwenen.

LEEWARDEN, 18 Augustus.

Onze stad heeft een hoogst verdienstelijk ingezeten verloren door het overlijden van den heer H. R. Stoett, op den leeftijd van 50 jaren. Bij de oprichting van de burgerdag- en avondschool in 1868 als leeraar in het rechtlijnig teekenen daarbij aangesteld, arbeidde hij voortdurend met voorbeeldige toewijding aan zijne taak. Tal van jaren was hij brandmeester, sedert 1881 opperbrandmeester. Langen tijd maakte hij deel uit van het kerkbestuur der Evangelisch Luthersche gemeente. Ook in deze en nog meer betrekkingen, die de overledene vóór en na bekleedde, onderscheidde hij zich niet alleen door veelzijdige bekwaamheid, maar ook door onvermoeide werkzaamheid en voortdurende bereidwilligheid, om zijne medeburgers nuttig te zijn. Hij genoot dan ook de algemeene achting der ingezetenen. Hij was een kundig architect, en zoo heeft niet alleen Leeuwarden, maar ook menige andere plaats van Friesland verscheidene fraaie gebouwen aan hem te danken.

Eene langdurige ongesteldheid, waartegen hij nu het laatst te Zeist baat had hopen te vinden, maakte heden nacht hier een einde aan zijn zoo welbesteed leven.

Op 12 mei 1863 trokken Herman Rudolf Stoett (1837-1887), zijn vrouw Jetske Burggraaf (1837-1878) en hun dochtertje Petronella (1862-1963) in het huis dat toen als G 138 werd aangeduid. Het was voor een deel in het bezit van zijn moeder. Enkele jaren later kocht het echtpaar het zelf, ze zouden er tot 29 april 1874 blijven wonen.

Herman Rudolf Stoett, net als zijn vader Frederik architect en docent aan de stadstekenschool, volgde deze per 1 januari 1885 op als huisarchitect van het Sint Anthony Gasthuis. Ook vervulde hij bestuursfuncties

in de Leeuwarder afdeling van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst. Zijn jongere broer Frederik August Stoett die in 1864 in het ouderlijk huis aan de Grote Kerkstraat (nr. 47) werd geboren, koos een heel andere carrière: na een studie Nederlandse letteren werd hij docent en vervolgens hoogleraar in Amsterdam. Zijn proefschrift over de Middelnederlandse grammatica en een boek over Nederlandse spreekwoorden werden standaardwerken.

Stoett jr. heeft een indrukwekkend aantal, heel verschillende typen gebouwen ontworpen. In 1877 kwam aan de Noordersingel het Marcelis Goverts Gasthuis tot stand, hier op een foto van Ch. Gombault uit 1933. Verder ontwierp hij in Leeuwarden onder meer een winkelpand voor een boekhandelaar op de hoek van de Voorstreek en Koningsstraat en enkele villa's aan de Sophialaan. Aan het Jacobijnerkerkhof, vlak bij zijn woonhuis, verrees de Joodse school naar zijn ontwerp.

De oorspronkelijke topgevel is in het derde kwart van de negentiende eeuw vervangen door de huidige gevel die waarschijnlijk ontworpen is door Stoett junior. (Het huis was voordien al in een beneden- en bovenwoning verdeeld.)

De kunststenen plint wordt onderbroken voor een entree naar de boven- en benedenwoning met een hardstenen stoep. Bij de restauratie zijn beide deuren weliswaar gehandhaafd, maar is het opdelen in twee woningen weer ongedaan gemaakt. Alle vensters hebben schuifkozijnen. Midden boven het kajuitvenster is een gebogen hijsstang gemonteerd.

Nadat sauna Westenberg het pand betrok, werd het hele complex ingrijpend heringericht en het perceel compleet volgebouwd.

In het voorste deel van het huis kwam een loungerruimte.

De steeg tussen nummer 55 en 57 staat sinds 1646 bekend als Nauwe Gasthuissteeg. De toevoeging 'Nauwe' was nodig om haar te onderscheiden van de Wijd Gasthuissteeg iets westelijker. De steeg is niet veel meer dan een meter breed, in de negentiende eeuw kwamen er zes huisjes op uit.

GROTE KERKSTRAAT 57

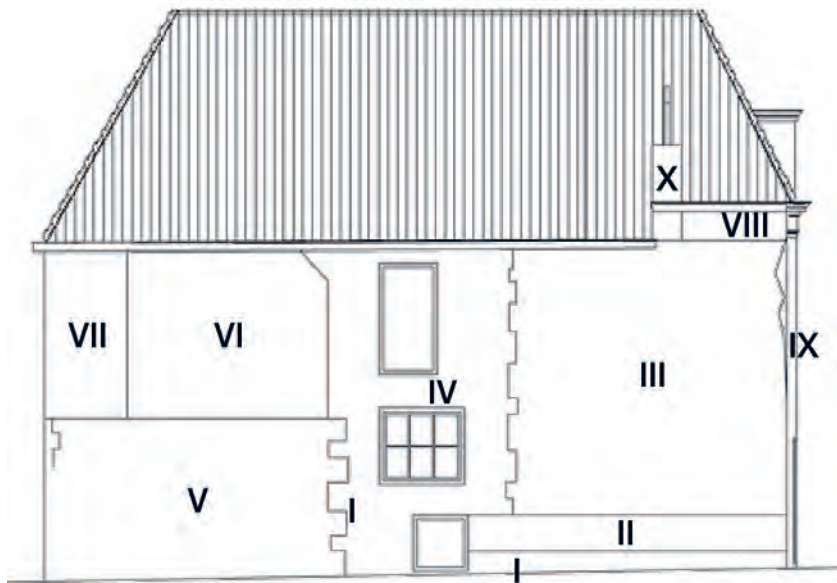
De huidige voorgevel dateert uit de late negentiende eeuw. Alle openingen hebben – net als die in de belendende percelen – licht gebogen bovendorpels. Bij dit pand zijn daarboven bovendien ‘wenkbrauwen’ aangebracht: profiellijsten met een kuif op consoles. De twee deuren in de voorgevel maken duidelijk dat het huis een beneden- en een bovenwoning omvatte. Dat was een ontwikkeling uit de negentiende eeuw, daarvoor werd het steeds door de eigenaar of huurder in zijn geheel bewoond. Bij de restauratie is die situatie hersteld, maar bleven de twee deuren bestaan.

De dakkapel heeft een hijsstang, meubels van de bovenwoning konden daarmee worden opgehesen en door een raam naar binnen gebracht.

Een vergelijking van de kadastrale minuut van 1832 met oudere en jongere kaarten en archiefstukken, maakt duidelijk dat Grote Kerkstraat 57 (op deze uitsnede van de kadastrale kaart aangegeven als 156) een ingewikkelde bouwgeschiedenis heeft. In 1646 luidt de omschrijving ervan: *huijsinge en loodse, sampt plaets ende de camer achter ende aen voorschreven huijsinge*. Het in oorsprong zestiende-eeuwse huis

was toen dus al vergroot met een *camer* en een *plaets*. Veertig jaar later blijkt nog een *camer* toegevoegd, nu ten noorden van de plaats. Vervolgens werd het samenstel van gebouwen opnieuw uitgebreid. Ditmaal met het huidige nr. 59 en Pijlsteeg I. Een deel daarvan werd ingericht tot een *ruime stallinge en wagenhuis* en het resterende voorste gedeelte van het hoekpand afzonderlijk verkocht. In 1720 is bovendien sprake van een *achterhuijsinge*: de *camer* achter de plaats was kennelijk opgewaardeerd tot huis. Daarmee had het complex zijn grootste omvang bereikt en toevallig is die situatie op de kadastrale kaart weerge-

geven. In 1842 wordt het bouwwerk aan de Pijlsteeg weer van het hoofd pand afgesplitst en in 1938 wordt ook de *achterhuijsinge* van het voorhuis gescheiden. Daarmee was de situatie van 1646 als het ware hersteld. Bij de restauratie kreeg het huis de omvang terug die het in de vroege zeventiende eeuw had.

De westelijke zijgevel van nr. 57 grenst aan de Nauwe Gasthuissteeg. Dit biedt de unieke mogelijkheid veel van de geschiedenis van het huis te kunnen 'lezen'.

- I. Langs het voorste deel van het huis, vlak boven het maaiveld, loopt een horizontale band van Friese geeltjes. Mogelijk is hier de oorspronkelijke fundering uit de middeleeuwen gerepareerd.
- II. Daarboven zitten tien lagen kloostermoppen, een restant van een middeleeuwse voorganger van het huidige huis?

- III. Het voorste deel van het huis is opgemetseld uit Friese geeltjes en rode baksteen.
- IV. Vertandingen in het metselwerk en een rechte bouwnaad scheiden het tussenstuk van het voorste en achterste deel van het huis. Het onderste kozijn, dat hoorde bij een toegang tot de kelder, is een oorspronkelijke gevelopening, die van de opkamer en de verdieping zijn later in de al bestaande muur ingepast.
- V. Het achterste deel van het huis is vermoedelijk vroeg in de zeventiende eeuw gebouwd.

- VI. Begane grond en verdieping van dit deel worden door een horizontale bouwnaad van elkaar gescheiden.
- VII. Het linker deel van de verdieping ervan is opgemetseld in een andere kleursteen, mogelijk gaat het hier om herstelwerkzaamheden uit de negentiende eeuw.
- VIII. In de achttiende eeuw is de voorkant van het huis verhoogd om een lijstgevel te kunnen realiseren.
- IX. De voorgevel is in de late negentiende eeuw met het metselwerk van de zijgevel verbonden.

- X. De schoorsteen is relatief recent opnieuw opgemetseld met Friese geeltjes en een brede voeg.

De boezem van de schouw met consoles en pilasters en het stucplafond met ornamenten in de voorkamer zullen tegelijkertijd met de huidige voorgevel tot stand zijn gekomen.

GROTE KERKSTRAAT 59 - PIJLSTEEG I

Grote Kerkstraat 59 en Pijlsteeg I hebben sinds mensenheugenis vrijwel voortdurend als eenheid gefunctioneerd. Hoewel het hoekhuis al in de late zestiende eeuw wordt vermeld, dateert de eerste beschrijving ervan pas uit de tweede helft van de zeventiende. Het bestaat dan – net als diverse andere panden in de buurt – uit een voorgedeelte van twee verdiepingen en een lager achterhuis. Bovendien hoort de aangrenzende *camer* ten noorden erbij. Het dak van het achterhuis loopt daarover door.

In de tweede helft van de zeventiende eeuw komen beide panden in handen

van de toenmalige eigenaar van Grote Kerkstraat 57. Deze verbouwt het achterste deel tot een *ruime stallinge en wagenhuis* en verkoopt het resterende gedeelte van het hoekpand. In het midden van de achttiende eeuw wordt dit omschreven als: *een schoon voorhuis, daarin een net afgeschoten kamertie, een gang nae achteren waarin een watersteen, een roijaale agterkamer, voorsien met haardsteede bedsteede samt porseleijn-, klee- en tinnekasten en een spijskamertie. Een kelder, daarin een haardstede, samt put en bak. Een moije bovenkamer voorsien met twee bedsteeden en twee kasjes, een solderinge over de gehele huisinge.*

Op een onbekend moment werden *stallinge en wagenhuis* heringericht als woonhuis, het huidige Pijlsteeg I. Dit kwam in 1863 in het bezit van de Leeuwarder afdeling van de *Protestantsche Vereeniging Christelijk Hulpbetoon* die al eerder het hoekpand had verworven. Die vereniging was in 1844 opgericht om *behoefteige protestanten in katholieke streken te behoeden voor katholieke invloeden*. Die doelstelling was inmiddels verruimd, nu wilde de vereniging *alle gepaste middelen aanwenden, om Protestanten te behoeden tegen afval van hunne belijdenis*. Het bestuur van de Leeuwarder afdeling dat bestond uit echtgenotes van lokale nota-

belen, had in het hoekpand een school gevestigd. Daar zouden *behoefteige en veeltijds verwaarloosde* meisjes, zoals de Leeuwarder Courant ze op 30 december 1862 karakteriseerde, vijf avonden per week leren breien en een avond bijbelonderwijs krijgen. Het initiatief van de *Vereeniging* was succesvol: in 1888 telde de school maar liefst 140 leerlingen, tientallen meisjes die zich aanmeldden, moesten worden geweigerd. De breischool werd in 1920 opgeheven en het pand verkocht. Vervolgens vervulde het een breed scala aan functies: zo was er achtereenvolgens onder meer een café en een showroom voor meubels annex

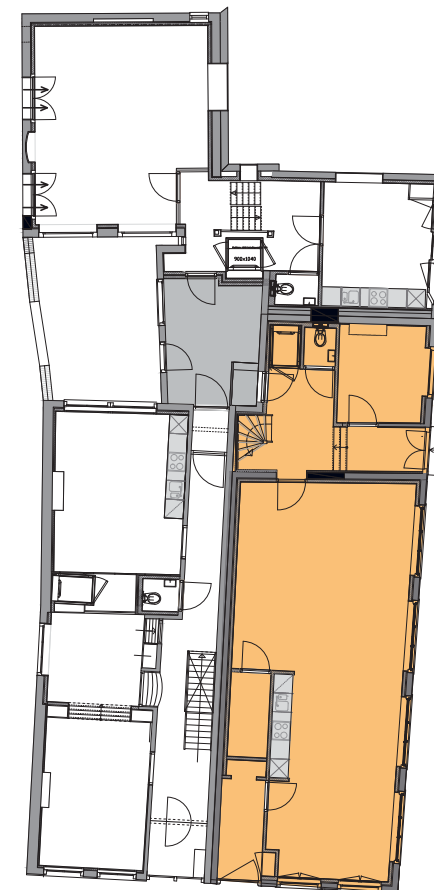

Nicolaas Geelkerken
beeldde in 1616 de huizen
aan de Pijlsteeg af.

— Wie eenigzins belang stelt in de bevordering van het welzijn zijner medemenschen, en vooral in behoeftige en veeltijds verwaarloosde kinderen, zal zich zonder twijfel verheugen, dat de commissie van *Christelijk-Hulpbetoon* eindelijk is geslaagd een tweetal panden aan te koop, welke nu verbouwing zullen worden ingerigt tot eene breidschool van minstens 150 kinderen; waardoor in eene wezenlijke behoefte zal worden voorzien.

Was het nut dier inrigting in eene openbare les in de maand Sept. 1861 ruimschoots gebleken, evenzeer hebben de leden dier commissie en eenige belangstellenden met hunne vrouwen daarvan nu weder de overtuiging mogen ondervinden. Niet alleen hebben een 60-tal meisjes op den tweeden kersdag, in de kleine zaal van den heer van der Wielen, daartoe kosteloos afgestaan, wederom vernieuwde blijken van hunne ervarenheid in het breiden gegeven; maar ook onder de zoo gepaste leiding van den heer P. Bruijn van hunne bekwaamheid in de bijbelsche geschiedenis en inzonderheid die des nieuwen testaments, welke door het opzeggen en zingen van liederen, meest allen betreffende het kersfeest, afgewisseld werd. Nadat alvorens deze les door den heer W. Troost met een toepasselijk woord was geopend, hield de weleerw. heer J. H. Gunning, op eene hem eigenaardige en gepaste wijze, eene toespraak tot de kinderen. Hierop had de uitdeeling der prijzen plaats, bestaande in kledingsstukken en boekwerkjes, geëvenredigd naarmate de meisjes zich meer of minder vlijtig en gehoorzaam hadden gedragen. De voorzitter der commissie van *Christelijk-Hulpbetoon*, de heer L. Harmenon, hield nu eene treffende toespraak aan de leden dier commissie en bragt voorts regtmatige hulde aan heeren bestuurders en vrouwen bestuurderessen der breidschool voor hunne vele en liefderijke bemoeijingen.

Gunstig was de indruk hierdoor te weeg gebracht. Men werd althans wederom in de overtuiging bevestigd, dat de opleiding van minvermogenen tot orde en beschaving en godsdienstzin op jeugdige harten veel vermag. Moge dan

meubelmakerij in gevestigd. Later bood het onderdak aan een drukkerij en weer later aan een dansschool. Recentelijk was het in gebruik bij de sauna.

Voor de functie van school en dienstwoning werden Grote Kerkstraat 59 en Pijlsteeg 1 rond 1865 ingrijpend verbouwd, zo niet helemaal opnieuw opgetrokken. Dat gebeurde in een sobere, aan het neoclassicisme verwante stijl. Opvallend is de van de omgeving afwijkende hoogte van het hoekpand: in tegenstelling tot de omringende huizen telt het slechts een bouwlaag. Ongewoon is de verdeling van de beide schuiframen aan de Grote Kerkstraat in vijf ruiten. De vensteropeningen van beide panden hebben een licht gebogen bovenkant volgens de toenmalige mode.

Bij de renovatie bleef de samenhang tussen de beide panden bestaan: in het hoekpand werd het woongedeelte gesitueerd, in het huis aan de Pijlsteeg kwamen slaapvertrekken, sanitaire ruimtes en een spiltrap en plateaulift.

Op de begane grond achter zowel Grote Kerkstraat 57 en 59 als Pijlsteeg 1 en 3 kwam – in de oorspronkelijke achterbouw van nr. 57 – een voor die panden gemeenschappelijke ruimte. Deze biedt toegang tot de tuin.

Op de verdieping daarboven kwam een technische ruimte en badkamer.

PIJLSTEEG 3

Zoals vrijwel alle panden in het Carré achter de Grote Kerkstraat, is Pijlsteeg 3 zijn bestaan begonnen als *camer*.

Mogelijk hoorde deze bij een groep van dergelijke huisjes aan de westkant van de straat die volgens stadshistoricus Eekhoff in de vijftiende eeuw in het bezit waren van de familie Auckema. (Deze maakte in de tweede helft van de vijftiende en in het begin van de zestiende eeuw deel uit van het stedelijk patriciaat en was nauw betrokken bij verschillende religieuze en charitatieve instellingen.) De Auckema's bestemden deze woninkjes tot gratis onderdak voor arme weduwen. De voogden van het Sint

Anthony Gasthuis moesten de bewoners jaarlijks een zekere hoeveelheid rogge schenken.

De herinnering aan deze familie die een belangrijke rol speelde in de geschiedenis van het Gasthuis, is levend gehouden door een van de vleugels van het Nieuw Sint Anthoon naar haar te vernoemen.

Pijlsteeg 3 is in de laatste decennia bekend geworden als het huis waarin de kunstschilder Gerrit Benner (1897-1981) met zijn vrouw een winkel dreef. Benners ouders erfden het pand in 1915. De grootvader van moederszijde van de kunstschilder had er een schildersbedrijf uitgeoefend. In september van hetzelfde jaar verhuisde de familie naar de Pijlsteeg, Gerrit Benner zou er tot 1936 blijven wonen. Op een bijeenkomst voor geheelonthouders ontmoette hij Geesje Schaap met wie hij op 11 mei 1918 trouwde. Na een periode als marktkoopman in onder meer lederwaren, sigarenkokers en zakmessen opende Benner in 1921 een winkel aan de Pijlsteeg. Op de benedenverdieping werden niet alleen lederwaren maar ook parfums, eau de cologne en bijouerieën te koop aangeboden. De zaken gingen zo goed dat Benner het pand in 1928 naar een ontwerp van de Leeuwarder architect Arjen Witteveen vrijwel geheel liet vernieuwen.

Al vanaf zijn jeugd tekende en schilderde Benner in zijn spaarzame vrije tijd. Voor zijn werk dat expressionistische trekken vertoonde, bestond in Friesland geen belangstelling en met andere Leeuwarder schilders had hij amper contact.

Door de economische crisis van de jaren 1930 liep de verkoop in de winkel gestaag terug. Een poging het tij te keren door naar een betere locatie te verhuizen en het pand aan de Pijlsteeg te verhuren, had geen succes. Ook de neveninkomsten uit een baan als postbode boden geen soelaas: in 1937 werd de zaak failliet verklaard en een jaar later moest Pijlsteeg 3 verkocht worden.

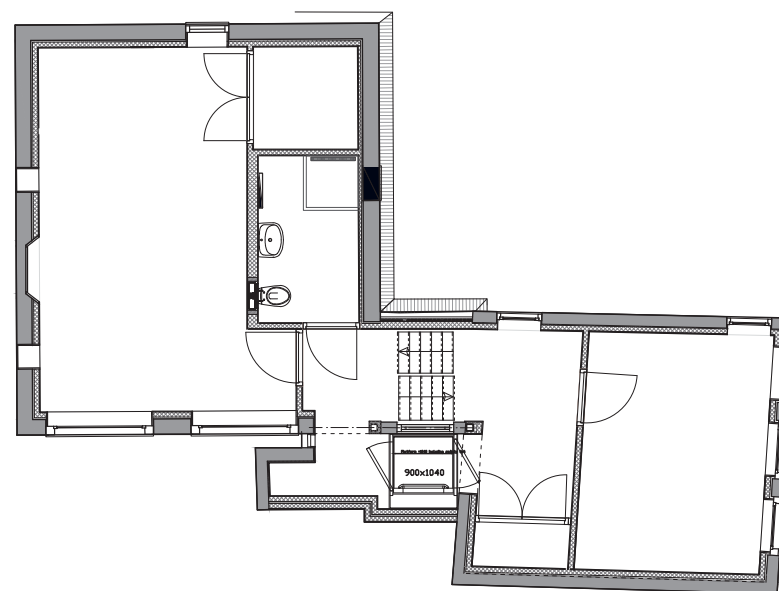
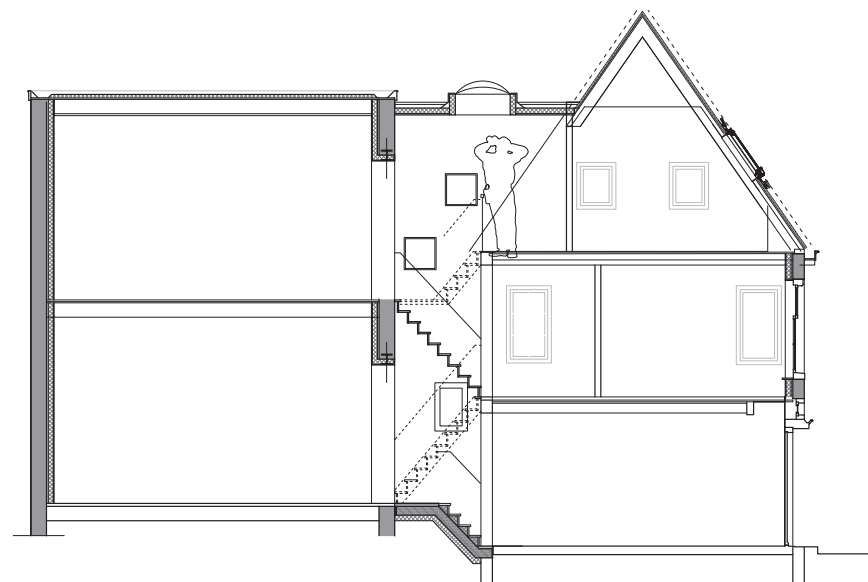
Al voor de oorlog was Benner betrokken bij activiteiten van linkse groeperingen en hulp aan politieke vluchtelingen uit Duitsland en tijdens de bezetting raakte hij betrokken bij ondergronds werk.

Na de oorlog was Benner enkel nog actief als kunstenaar, de belangstelling en waardering voor zijn werk groeide en hij exposeerde regelmatig, ook samen met leden van de avant-gardistische Cobra-groep als Karel Appel en Corneille die in hem een oudere geestverwant herkenden. Nadat Benner in 1955 naar Amsterdam was verhuisd – *ik hew in Leeuwarden nooit feul metwerking had* – breekt hij door en gaat hij tot de meest bekende Nederlandse kunstenaars behoren. Friese landschappen zijn steeds terugkerende onderwerpen van zijn schilderijen. Kort voor zijn dood keerde hij naar Friesland terug.

Binnen de muren van Pijlsteeg 3 konden de doelstellingen van de renovatie niet gerealiseerd worden, het huis werd daarom gecombineerd met een gebouwtje erachter dat aan de Nauwe Gasthuissteeg grensde. Dit was in de jaren 1930 van Grote Kerkstraat 57 afgescheiden en een groot deel van de tweede helft van de vorige eeuw door Max Cohen als laboratorium gebruikt. Om een goede verbinding tussen beide panden met verschillende vloerniveaus tot stand te brengen werd op een voormalig binnenplaatsje een tussenlid gerealiseerd, hierin kwam de plateaulift en het trappenhuis.

Een centrale hal die grenst aan de achterkant van zowel Grote Kerkstraat 57 en 59 als Pijlsteeg 1 en 3, verbindt deze panden met de gemeenschappelijke tuin. Hier is ook de hoofdingang voor Pijlsteeg 3 gesitueerd.

DE TUIN

Deze ontwerpschets toont een van de mogelijkheden om vanuit de binnentuin zicht te bieden op een van de prieeltjes in de tuin van het Nieuw Sint Anthon. Het pad dat van links naar rechts loopt, is de Wijdte Gasthuissteeg.

De open ruimte die ontstond na de sloop van de bouwsels op het binnenterrein, werd getransformeerd tot een binnentuin met een semiopenbaar karakter. Daarbij werd nadrukkelijk rekening gehouden met eventuele beperkingen van bewoners en gebruikers, bijvoorbeeld voor personen die een rollator nodig hebben. De plannen van de tuinontwerper Nico Kloppenborg evolueerden in de loop van het restauratieproces mede op grond van overleg met de tuinbaas en tuincommissie.

Een van de uitgangspunten was het leggen van een relatie tussen de bestaande tuin van het Nieuw Sint Anthon met de nieuwe binnentuin.

De historisch gegroeide structuur van het gebied bleef gerespecteerd. Zo zijn tuinpaden in de plaats gekomen van vroegere stegen en verwijzen leibeuken op stam naar een verdwenen bouwlichaam. Helemaal rechts is het silhouet zichtbaar dat in de plaats kwam van de aanbouw van Stoett achter nummer 47.

Direct achter de huizen ligt een ondiep gedeelte dat voor privégebruik door de bewoners bestemd is, maar in open verbinding staat met de rest van de tuin.

Een “bubbelsteen” kwam op de plaats van een van de baden van de vroegere sauna.

UITGAVE

TEKST, SAMENSTELLING EN REDACTIE

ONTWERP

BEELDMATERIAAL

FOTO OMSLAG

DRUK

Sint Anthony Gasthuis

Henk Oly

BW H ontwerpers

Adema Architecten (p. 20, 21, 22, 25, 28, 29, 30, 31, 33, 35l, 43r, 44, 50, 55r, 63, 73r, 79r, 81;)

Archief Sint Anthony Gasthuis (p. 8;)

Bouwbedrijf De Vries (p. 58;)

Gemeente Leeuwarden Monumenteninformatie (p. 27;)

Historisch Centrum Leeuwarden (p. 9, 10, 11, 12l, 15-19, 23, 34l, 36, 37, 41r, 43l, 53, 57r, 59r, 64r, 65, 73l, 75, 77l;)

Kadastrale atlas Fryslân (p. 14, 57l, 69;)

Leeuwarder Courant (p. 42 scan, 55l, 60, 64l, 73 midden)

Linus Harms (p. <4>, 6, 35r, 38 – 40, 41l, 45, 46, 51, 52, 56, 62, 66 – 68, 72, 76, 79l, 82, 84, 85;)

Meesterschilders Friesland (p. 32, 34r, 47, 71;)

Nico Kloppenborg (p. 80, 83;)

Reitse de Vries Bouwhistorie (p. 42, 54, 70;)

Rijksmuseum Amsterdam (p. 13, 59l, 61;)

Universiteit van Amsterdam (p. 48, 49;)

Wikipedia (12r)

Linus Harms

Rekladruk

Copyright © 2017 Sint Anthony Gasthuis

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, door middel van druk, fotokopieën, geautomatiseerde gegevensbestanden of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

**BETROKKEN PARTIJEN BIJ DE RESTAURATIE
EN VERBOUW GROTE KERKSTRAAT / PIJLSTEEG**

Architect www.adema-architecten.nl
Advies Constructies www.projectengineering.nl
Advies Installaties www.l232.nl
Aannemer www.devriesleeuwarden.nl
E-Installateur www.ewald.nl
W-Installateur www.pdevries.nl
Glas- en Schilderwerk www.meesterschildersfriesland.nl en www.klugkistdevries.nl
Stucadoorswerk www.flisijn.nl

OPDRACHTGEVER

Bestuur Sint Anthony Gasthuis
ing. B.P.S. de Boer
K. van der Bos
mr. J.D.S.L. Bosch, voorzitter
mevr. B.J.L. Bothenius Lohman, arts
drs. J.F.A.M. Folkers, penningmeester
mevr. drs. K.B.J. Gerssen-Schoorl †
dr. P. Inia, secretaris
mr. E.M.W. de Lange
mevr. E.C. van Leeuwen-Wijker
W.A.J.P. Madlener

Bestuursadviseur T. Baarda
Bouwkundig adviseur N. Sinnema

Bestuurshuis
Grote Kerkstraat 39
8911 EA Leeuwarden
www.sintanthonygasthuis.nl